

१००
७

अथ

100
7

ग्रन्थनामः-

“तर्कभाषाव्याख्या” Tarka Bhasa vyakhya

कर्तृनामः-

नारायणः

विषयः-

न्यायशास्त्रम्

१५५

१००
२५

१३३

तर्कभाषा व्याख्या नारायणी
प्रारम्भते।

१००
७

✓

१००
७

तर्कभाषाटी०

१

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ निर्विघ्नमस्तु । कीर्तिकं सनिकंतनामकतनोर्मन्ये महागंडकीमुद्रयांडकनडसंडितशिलांतवापिव
कंदयो। सन्नाडैर्तैरकंधाशुमंडलमयंचेदइरात्कीटकवत्प्राणलघुमुद्रवीम्यधिगतामानंदसिंधौत्वयि॥ उद्दामादुदधामध
तसवाकुलानीभवत्वेवरविद्वन्नायकभावितायकभवत्वेखनखद्योतनं। सानंदकठपेरुकावुदयकांडद्वयोद्गमक
भाजदर्शनमंडलीकमलिनीसत्कानगंसारुण्यं॥ ग्रंथचिकीर्षुर्विषयप्रयोजनसंबंधाधिकारिणादर्शयति। वाचापीति
मयाएषायुक्तद्वितितर्कभाषाप्रकाश्यतइत्यन्वयः। युक्तिरितिः अन्वितायुक्तयन्वितातर्क्यतइतितर्कः प्रमाणादिषोडशपद
यः। तर्काणांभाषातर्कभाषायुक्तयन्वितावासौतर्कभाषाचयुक्तयन्वितातर्कभाषाएतेनषोडशपदार्थाः प्रतिपाद्यादितिध्वनितं।
किंकत्वासेसिथएतेनग्रंथांतनापेक्षयाएतस्याल्पीयत्वंयुक्तिमत्त्वंप्रकर्षाद्योनितः। तनुकिमर्थप्रकाश्यतइत्यतआह। तस्य
नेतदर्थः। सकः यः वाकोपिसनुअज्ञानन्यायसिद्धान्तः सन्त्यायनयन्यायानानयः तस्मिन्त्यायनययुक्तिशास्त्रतर्कप्रवेशंको
कृति। तनुवपुःकृतमासाद्यसशास्त्रएवप्रविश्यतांअतआह अलसइति। तनुपटुतनाभ्यासनाल्पनापिभूतेनवाकोपिशा
स्त्रएवप्रवर्ततामितआह। अलसइति। ततश्चैवं॥ विधोधिकानीत्यर्थः। शास्त्रप्रवेशः प्रयोजनमितिध्वनितं। तनुशास्त्रमेव
निःफलकिमर्थतत्रप्रवेशार्थमेतस्यानभइत्यतआह। प्रमाणतिप्रमाणानिचप्रमेयवसंशयाप्रयोजनेवदृष्टान्तोवसिद्धा
ताश्चअवयवाश्चतर्कश्चनिर्णयश्चवाद्दश्चजल्पश्चवितंडावहेत्वाभासाश्चकलानिवजातयश्चनिग्रहस्थानानिवप्रमाणम

१

यसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवाद्दइत्यवितंडावहेत्वाभासाश्चकलजालानिग्रहस्थानानि
प्रयसाधिगमः निप्रयसस्याधिगमोनिप्रयसाधिगमः तेनशास्त्रेषोडशपदार्थान्निरूपणमस्तिपदार्थनिरूपणस्यननिश्र
यसंप्रकृतमस्तीति। शास्त्रप्रवेशोस्यप्रकरणस्यसंप्रकृतकएवेतिभावः। तनुनिप्रयसंशिवभूदमित्यभिधानात्तानि। प्रयसंस्वरव
नमोक्षइतिएकाशंका। तथातस्याधिगमेनाभिप्रेगत्यार्थस्तेप्राप्त्यार्थस्तेवज्ञानार्थाइतिनोधिगमानप्राप्तिरित्यपनाशका। त
थातस्वज्ञायतेनेनेनितत्वज्ञानः पुमानिति। ततश्चपुरुषात्स्वरवज्ञानभवतीतिस्वरार्थः प्रकृतः॥ तथास्वरवज्ञाननपुरुषार्थ
इतिमुख्यशास्त्रस्येवनिःफलत्वात्तत्रप्रवेशार्थमेतस्यानिःफलइत्याशंकायामाह। अस्यार्थइतिप्रमाणतिप्रमाणमादि
षातेप्रमाणादयः प्रमाणादयश्चनेषोडशपदार्थाश्चप्रमाणादिषोडशपदार्थाः तेषांतत्वज्ञानप्रमाणादिषोडशपदार्थतत्व
ज्ञानतस्मात्प्रमाणादिषोडशपदार्थतत्वज्ञानानामोक्षप्राप्तिः मोक्षस्यप्राप्तिः साभवतीति। तथाचनिप्रयसंशिवभूदमित्यपनाशका
गमशब्देनज्ञानमित्याशंकाद्वयंपनिहृतंनिप्रयसंशिवभूदमित्यपनाशकात्तन्मधिगमशब्देनप्राप्तिरुक्तत्वात्तदभइत्यर्थः। तृतीय
शंकानिनसनमुखेनाक्षिपति। तवेति। प्रमाणादीनांसम्यक्ज्ञानयत्तत्वज्ञानं तत्रावन्नवभवति। तावत्किमित्यतआह। या
वदिति। एतेषांप्रमाणादीनायावदुद्देशलक्षणानीक्षाः नकीयन्तावन्नत्वज्ञानमेतेषांनभवीतित्यर्थः। उद्देशलक्षणव
पनीक्षाश्चउद्देशलक्षणानीक्षाः ताः विनानेतत्वज्ञानंभवतीतिनिश्चयः। कर्तव्याइतिअर्थः तनुतिस्वस्ताः शास्त्रएवने

त. का
२

नीतिकथं कर्तव्या इत्याशंक्यशास्त्रस्यैव विध्यसंमतिमाह यदोहेति विषयास्त्रुदेशात्मकं कश्चनशास्त्राशोलक्षणतः किं
याश्चपनीशात्मक इत्यर्थः। लक्षणोक्तान्येव यानि शास्त्राणि विद्येयं नान्याप्यादयो दोषाः परिहृत्य तेन त्रुलक्ष्ये केशलक्षणस्या
वर्तनमव्याप्तिः यथा ब्राह्मणस्य शिखासूत्रधानिवादे लक्षणो यथादावव्याप्तिः। अलक्ष्यलक्षणमगन अतिव्याप्तिः यथा ब्रा
ह्मणलक्षणेन न त्वेकियमागोश्रुदोः लक्ष्यकाशवर्तनमसंभवः यथा ब्राह्मणान्पुत्रादुत्पन्नलक्षणो क्रियमाणे। कोनामव
शद्व्यकांक्षायां उद्देशलक्ष्यमिति उद्देशस्थितिः। कीर्तनं उद्देशादुत्पन्नलक्षणोपगमागयश्चिदादेः कीर्तनं तत्रातिव्याप्तिः। प्र
धानायायनाममात्रेणोक्तं। असाधारणधर्मोपनागोरोत्यर्थः। यद्यपि पृथिव्यादेशस्य पृथिवीत्वमात्मकस्य पृथिवीत्व
रूपासाधारणधर्मोपनागोरोवस्तुपस्थापकत्वात्तथापि लक्ष्यतावच्छेदकाधर्मातिरिक्तासाधारणधर्मोपनागोरोव
प्रतिपादकः शब्द उद्देशादतिविश्रुतत्वात्। नवाभिधेयपदस्य पृथिव्युद्देशत्वे स्यादिति वाच्यं। तस्याभिधेयत्वेन रूपेणासा
धारणासाधारणसकलधर्मोपस्थापकत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकातिरिक्तासाधारणधर्मोपनागोरोवस्तुप्रतिपादकत्वात्स
र्वधर्मास्तदोशयानिवाभिधेयपदास्तेन। एवमियनिवमेदोभिधेयत्वप्रकरणेन तत्र धर्मादित्यन्यदन्ततः अथश्रुतीत्व
तीर्थविवीतिलक्षणोत्पत्तिविवीत्वस्यैव लक्ष्यतावच्छेदकत्वात्तदोशयानिवाभिधेयत्वप्रकरणेन तत्र धर्मादित्यन्यदन्ततः अथश्रुतीत्व
विवीत्वतीतिलक्षणोत्पत्तिविवीत्वस्यैव लक्ष्यतावच्छेदकत्वात्तदोशयानिवाभिधेयत्वप्रकरणेन तत्र धर्मादित्यन्यदन्ततः अथश्रुतीत्व

णयोरेक्यपृथिवीतरभेदसाधनेत्यादिप्राह के जतरनेदस्य पक्षतावच्छेदकसाधनाधिकनण्यग्रहे सिद्धसाधनं न वेत्। अथानुमा
निकथादतरभेदसाधनसिध्यासाधनायादपेक्षत्वाभावात्तदेव लक्ष्यतावच्छेदकसाधनायतेन लक्षणोपक्षमेव दष्टातीत्यन्व
यितेव तत्रभेदसाधने लक्षणमतिव्यापकमात्रेवेत्। अगृहीततेदपुरुषप्रतिलक्ष्यतावच्छेदकधर्मातिरिक्तासाधारणधर्मोपनागोरोव
स्तुप्रतिपादकशब्दस्य उद्देशत्वेन निर्विश्रुतत्वात्। अतएव तीरलक्षणायापस्थापयताशतयाप्रवाहं बोधयतागमापदेनातिव्या
प्तिः तस्य लक्ष्यतावच्छेदकीभूततीरलातिरिक्तगणत्वाद्यसाधारणधर्मोपनागोरोपस्थापकत्वादित्येवाधर्माधर्मपश्यामि उद्देश
त्मकशास्त्रज्ञागलक्षयित्वा लक्षणोत्पत्तिमाह यति। लक्षणोत्पत्तिः तद्विषयस्य तदितरादित्वं साधारणः तसाधार
णः असाधारणः असाधारणश्चासौ धर्मश्च असाधारणधर्मः असाधारणधर्मवक्तात्यसाधारणधर्मवचनं। असाधारण्येन
लक्ष्यतावच्छेदकातिरिक्तासाधारणधर्मवचकः शब्दो लक्षणमित्यर्थः। असाधारणधर्मो लक्षणमित्युक्तं लक्ष्यलक्षणोत्पत्ति
शास्त्रमात्रमसंभवस्यादिति वचनपदं। तावत्फक्ते पृथिवीत्युद्देशे पृथिवीत्वरूपासाधारणधर्मवचने अतिव्याप्तिः स्यात्तदर्थं तद
र्थातिरिक्तलक्ष्यतावच्छेदकातिरिक्तपदं तावत्फक्ते अभिधेयपदे अतिव्याप्तिस्तदर्थं असाधारण्येनोक्तं। अभिधेयपद
तुसाधारण्येनाभिधेयत्वरूपेणासाधारणधर्मप्रतिपादकेन पुनरसाधारण्येनेति ध्येयं। पुनीक्षात्मकशास्त्रभागलक्षय
ति। यथावल्लोक्षतयथालोक्षततस्य यथालोक्षतस्य लक्षणोत्पत्तिवचनविवारपक्षानीत्यर्थः विचारवचनपनीक्षे

यथेति।

त. का
३

त्युक्ते का कदेत विचारवनेति व्याप्तिः तर्थादमितरत्नेनेति यतः कारणान्न तत्र सूत्रलिखनमात्रेदेवो देशसिद्धः तेन उर्वनीतुलक्षणप
नीक्षेकते व्युत्पत्तिः। तत्रेति तेषु षोडशपदार्थेषु मध्यप्रमाणस्य तावदाहो लक्ष्म्युच्यते न तु प्रमाणस्यैव कथं प्रथमतो लक्ष्मि मिति अत
उक्ते प्रमेयं मं मुद्रिष्येति शास्त्रे प्रमेयं महर्षिणा प्रणिनस्येति भावः सर्वेषां पदार्थानां लक्षणाप्रसक्तो एकमेवाव्यत इत्यपिशब्देन
ध्यातयते। प्रमाकनणमिति। कनणप्रमाणमित्युक्ते कुठाने अतिव्याप्तिस्तदर्थमेति तावत्कृते नयनगतपितृद्व्यादावति व्याप्तिस्त
दर्शप्रपद। न च त्रिकिकनणत्वा अविबलेन कायात्पादकं वा क्रिया व्यापनत्वेनापि इन्द्रियादाव्याप्तिः तस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षरूपस्त्वे
न न भाविव्यापानविलंबितत्वेन विलंबनकायात्पादकभावात्। नान्यः घटावदोति व्याप्तिः न हीन्द्रियार्थसन्निकर्ष उभयजनितः उभ
यनिर्णय इन्द्रियस्यावातनव्यापारो नार्थस्येति नियंतुं शक्यते। एवं चेन्द्रियव्यापाने वेन्द्रियार्थसन्निकर्षणव्यापानवत्यर्थक्येनातिव्याप्तिः
न व विषयप्रमात्वावच्छेदेनानुगतव्यापानाभावात्। न प्रामाण्यमिति वाच्यं इन्द्रियस्यानुगतव्यापानाभावेन प्रामाण्येन स्यात्। अथ
प्रमात्वसाक्षाद्भिभाजकोपाध्यवच्छेदेनेन्द्रियस्येन्द्रियस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षव्यापन इति भवति प्रमाणं। विषयस्येनुशब्दसाक्षात्का
नेव्यापानाभावान्न तथा च। न च तत्र त्रिस्यपि नोन्द्रियार्थसन्निकर्षव्यापारः। समवायस्य नित्यत्वादिति वाच्यं तत्र इन्द्रियार्थस
न्निकर्षस्य व्यापानाभावापिशब्दस्येवाततः श्रोत्रमनः सन्निकर्षस्येवोतरव्यापानत्वादिति चेत् तर्हि च्यात्मनोपि प्रमाणपापनेः
तस्याथात्मनः सन्निकर्षणव्यापारवत्त्वादिति चेत्। व्यापारवत्त्वसति पदार्थानुसंवत्साक्षात्वाप्यजात्यवच्छिन्नकार्यतर्पने ३

रूपितक रणताश्रयः प्रमाणं। इन्द्रियार्थसन्निकर्षेति व्याप्तिनिरासाय व्यापानवत्त्वसतीति दोषोति व्यतिषिपरिहानाय यथार्थेति। न च दो
षो व्यापानवति तिराचो दोषज्ञानेन ज्ञायमानो दोषो वा भ्रमहेतुरिति विनिगमना विनहेण पितृदिद्वयस्य पीतशंख इति भ्रमे करणत्वे
न। यथेन्द्रियार्थसन्निकर्षः सन्निकर्षमिन्द्रियवासाक्षात्कारहेतुः विनिगमविनहेतो भयो हेतुत्वं इन्द्रियस्य इन्द्रियार्थसन्निकर्षद्वाना
कनणत्ववदोषस्यापि व्यापानवत्त्वादिति न वति यथार्थपदेन तद्वदुक्तः आत्मशरीनादो विषये तथा आलोकेति प्रसंगभगायाश्र
य एतदंत्यथानुभवव्याप्याजातिः साक्षात्त्वादिरूपातद्याप्यनाक्षरपत्वादिरूपातदवच्छिन्नाया कार्यता तत्रिरूपितकारणता न सा
तदाश्रयत्वं नात्मनि न वा शरीनादौ तस्य ज्ञानात्मविशेषगुणमात्रकानेण च तत्र निष्ठकारणता न साक्षात्त्वाक्षरपत्वादिजात्यवच्छि
न्नकार्यतानिरूपिता। आलोकस्य वधांत साक्षात्कारव्यभिचानात्तादृक् जात्यवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वे। निष्
पस्यवातीतमात्रविषयकसाक्षात्कारव्यभिचानात्साक्षात्कारव्यापानाभावाच्च नातिव्याप्तिरिति लोकि कप्रमाणस्य लक्षत्वा
न भगवत्प्राप्तिनिधिधेयं यथार्थेति। यथाभूतो अर्थः यथार्थः यथाश्रितो अनुभवश्च यथार्थानुभवः यथाज्ञानेन विषयो दतो
येस्तथाभूतो अर्थो यस्य एवंभूतो अनुभवः प्रमेत्यर्थः यथार्थत्वं विशेषवृत्त्यप्रकारत्वं तेनाश्रया प्रमितिर्दधेत्यनेन स्वीकृत
प्रमात्वस्य निर्विकल्पकस्य नायार्थत्वं अनुभवः प्रमेत्युक्ते अतिव्याप्तिमाह। अयथो नो मिति संशयविषययश्च तर्कसं
शयविषययतर्काश्रितेनानि वसंशयविषययज्ञानानि तेषां संशयविषययतर्कज्ञानानां द्वाते श्रयुमाणा पदप्रत्येक

त. भा. टी. ०

४

मनिसंयत्त इति न्यायेन संशय रूपेणाने विपर्ययरूपेणाने तर्करूपेणाने कथं नातिव्याप्तिरित्यर्थः अनुभवपदव्यावर्तमाहस्मते
 रिति ननु किमिदमनुभवत्वं जातिरुपाधिर्वा नाद्यः साक्षात्त्वेन संकनापत्तेः नहितीयः अनिर्वचनत्वादित्याशंकायामाह अनुभवः
 वदति तथा वा स्मृतिरिति ज्ञानत्वमुपाधिनितिभावः ननु प्रमाप्रतिकरणं प्रमाणा तर्हि कणामेव किं पुनरिति पुनः शब्दो वाक्य
 ठं काने किं कण कणास्य किलक्षणमिति प्रश्नार्थः उत्तरमाह साधकतममिति साधयति ज्ञानयतिकार्यमिति साधकं अतिशयेन
 साधकं साधनं मप्रकृष्टं कणमिति न्यायः ननु उल्लेखकारणस्य कारणत्वे कारणत्वमेव किं नामेति पृच्छति नन्विति उत्तरमाह उच्य
 तेनिकारणत्वलक्षणमिति शेषः किंतदित्यत आह यस्मिन् यस्याकार्यात् पूर्वभावे ज्ञानत्वं अनन्यथा सिद्धं ज्ञानत्वानामिति अ
 नन्यथा सिद्धि नन्यथा सिद्धि विनष्टः अन्यथा सिद्धि स्वेधाग्रवच्छेदकत्वेन कृतसहस्रत्वेन नित्यतात्त्वज्ञात पूर्ववर्तित्वेना तत्रावच्छे
 दकत्वेनाम अवच्छेद्यात्पूना नति स्वेति तर्हि यथाददत्वादिननुदं त्वमेव कानां दं श्रावच्छेदकमिति विपरीतमेव कु
 तानस्यात् इति चेन्न दंडभ्रमेः कुभं प्रतिकारणत्वं तावत्सकं सिद्धं तत्र दंडभ्रमिनिष्ठकारणतावच्छेदकं भ्रमि त्वदंडभ्रमि
 त्वं वा आद्येदं किंचित्त्वमेव पि ज्ञानकत्वं स्यात् अन्ये दंडगतस्मिन्नेन दंडभ्रमं ज्ञानकत्वे भ्रमसा एव दंडत्वेन दंडस्येव ज्ञानकत्वं
 किं न स्यादिति विनिगमना विरहेण दंडस्य ज्ञानकत्वेन कारणतावच्छेदकत्वेन दंडत्वमन्यथा सिद्धमेव ननु च कभ्रमेश्च कस्य विनि
 गमना विनष्टा सवतु ज्ञानकत्वेन दंडस्य तवा दंडभ्रमेः तयोश्च कभ्रमि सिद्धि ज्ञानकत्वेना सिद्धत्वात् अतएवा गुल्यादिना यत्र ४

चक्रभ्रमिस्तत्र नन्यथा विचारमुद्भावमिति इत्येव च कभ्रमिः सवदंडभ्रमिः च तत्र चक्रभ्रमिः सवदंडभ्रमिः त्वं वा कारणतावच्छेदकमित्यन्यदेत
 नानत्वेन दंडस्य तथापि दंडत्वं समनियतधर्माणः पुरुषाणामेव कथमन्यथा सिद्धिः अवच्छेदकत्वेन प्रकारान्तरेण वा नाद्यः पुरुषत्वात् नान्य
 स्तनेव प्रकारेण दंडत्वस्याप्यन्यथा सिद्धिरिति द्विविधेनान्यथा सिद्धिः तथा काशरथाधिकृतकानां सदभूतत्वेन अन्यथा सि
 द्धौ न द्विविधान्यथा सिद्धिर्न विवेता अत्र भ्रमः अन्यथा सिद्धिः अन्यथा सिद्धिर्न नानादायशयका सिद्धिरुत्पत्तिः अन्यथा सिद्धिः अथ सि
 च्छिमानेपि अन्यस्मादेवात्पत्तिः संभविनी तत्रेता न्यथा सिद्धं तस्यापि कारणत्वे प्रमाणाभावादिति अप्रामाणिकमेव अन्यथा सि
 द्धत्वेन विधान्यथा सिद्धत्वापनायेव सिद्धांतविद्धिः येषु न कृत्यस्य पूर्वभावो ध्यास्यते तत्रेता न्यथा सिद्धं अवश्यं कृत्य पूर्व
 वर्तन एव कार्यसंभवेत कभ्रमत्वेन नन्यथा सिद्धं एकं प्रति पूर्ववर्तित्वेन हीत एव अपरं प्रतियस्य पूर्ववर्तित्वं गृह्यते तत्रेता
 न्यथा सिद्धमिति कभ्रमादंडत्वं दंडरूपगगनेषु अकारणत्वबोधयद्रुविता अन्यथा सिद्धिस्वेधाग्रत एव कृवित्रकुसुमा
 जकिं दंडभ्रमादौ पंचविधं तदुपवर्णनं विधो नोय नन्ववच्छेदकत्वेनान्यथा सिद्धौ महत्त्वसमताधिकरणोद्भूतरूपवदा
 लोकत्वेनालोकस्य स्वाविनोधि विषयकवाक्षससाक्षात्कारकानां तदप्यकारणतनस्यात् कारणतावच्छेदकक
 रंतर्गतत्वेनावच्छेदकत्वात् इति चेन्न कार्यभूतवाक्षससाक्षात्कारकानां तदप्यकारणतनस्यात् कारणतावच्छेदकक
 विनष्टेण वा उभयोर्ज्ञानकत्वात् कृतसहस्रत्वेनान्यथा सिद्धिः दंडरूपादौ प्रसिद्धेव आसिधायथा शब्दप्रति पूर्ववर्तित्वे

गृहीत एव गगनस्य कुतः प्रतिपूर्ववर्तित्वं अवगम्यते। अतः गगनं कुंभेऽन्यथा सिद्धं। ननु शब्दोऽप्युक्त्यातिरिक्त इत्यश्वितः तदना-
श्रितत्वे सत्याश्रितत्वात्। इत्यनुमानेनाकाशसिद्धौ न शब्दपूर्ववर्तित्वप्रदं एव न घटपूर्ववर्तित्वप्रदं। इति चेत् न। शब्दस्यैव
व्यवहृतं भवतं प्रत्यक्षसिद्धेः तस्माच्छब्दस्योत्पत्तिविनाशो प्रतीयते तेन यदेवास्य समवायिकारणं तदेव काशो यद्यपि आस्रवाक्यादा-
काशसिद्धौ न घटपूर्ववर्तित्वमाकाशस्य शब्दपूर्ववर्तित्वप्रतिसंधानं नियतं तथापि नाकाशस्य घटादिकारणत्वेन प्रमाण-
मस्ति। इत्यप्रमाणिकत्वेनाप्यर्थः। ननु दुर्गमस्य काव्यस्य दिशोऽप्युक्त्या गभावस्यैव कथं नान्यथा सिद्धिः तद्विज्ञेतरकारणकत्वा-
त्पादेव कार्योत्पत्तेः संभावितत्वादिति चेत् न। लाघवद्वयसंघीवीनानुमानेन विश्रुतश्चक्षुर्नित्यागमनवसकलकार्यकार-
णत्वे प्रमाणतः प्रतिपन्नमगवत्यन्यथा सिद्धेरभावात् काळदिशो भूतकायधिकनणत्वकारणताग्राहकमानस्य मानग-
तयान्यथा सिद्धत्वात् महाप्रलयश्च धर्मातोऽधर्मतो वेति नादृश्यसकलकार्यहेतुत्वं क्षतिः प्रागभावे तु न तावदेव कलक्षण-
न्यथा सिद्धिः किं विस्मिष्टकानरातानवकेदकत्वात्तस्य अथ प्रागभावानाकलितकार्यस्य स्थले कृतसंशयकानराकलापसकल-
त्वेन न हेतुचेमिति चेत् तर्हि प्रागभावानाकलितस्य कार्यस्य स्थलस्याभावान् अथ किं नित्यवृत्तित्वे गृहीत एवैष पूर्ववर्तित्वं प्रा-
गभावेऽवगम्य इति चेत् न। असिद्धिरिति विविधान्यथा सिद्धिविधत्तया प्रतिगोमितया भवति प्रागभावो जन्यमात्रहेतुः ननु
तर्हि हेतु रूपमद्येव विधि विधान्यथा सिद्धिविधत्तयेवा घटं प्रति हेतुः स्यात् न स्यात् प्रमाणाभावादिति यदि स्यात् प्रमाणा ५

णाभावात् प्रागभावोऽन्यथा सिद्धिः प्रागभावस्य प्रतिबंधकसंसर्गाभावेन प्रागभावो नाप्यपेक्षते हेतुभावः कथं न्यथा गुलीपटसे यो-
गवत्यन्तः घसानंतरं पुनः सकथं नोत्पद्यत इत्यरुचिः पुनः पटोत्पत्तेरनेकपटप्रागभावो न तु वृत्तिपटे पटांतरावुत्पत्तिवद्विदितत्वात्
प्रतियोग्युत्पत्तिः अतः भयेन घटस्य घटप्रागभावो न सत्त्वेन प्रतियोगित्वावच्छिन्नध्वंसत्वावच्छिन्ननिष्कार्यकारणतावबोधक-
सामान्यसंवायेति चेत् न मणिप्रागभावस्य दाहे प्रतिप्रतिबंधकाभावत्वेनानुमाप्रागभावस्य पक्षतात्वेनानुमितो न सिद्धे ज-
नकचेकार्यमात्रे प्रागभावमात्रस्य कानरावकल्पना न्यथा साध्यप्रतिसिद्धिपदार्थोपस्थितिवाच्यत्वज्ञाना नो विशेषण-
यत्वेदकप्रकारचेनैकज्ञानेन विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधो सिद्धे जनकचेलाघवा न सामान्यतो विशिष्टज्ञाने विशेषण-
तदेतुः तथापि विशेषणज्ञानमपि कथं हेतु रित्याधिकं स्मारितमिति चेत् न। अस्त्येतद्यथा तथापि स्वसमयेन पुत्रो जात इति सम-
ये हेतुत्वमावदयन्त्या तद्विशेषणीभूतप्रागभावेपि हेतुचेवोच्यते। तद्विषयस्य प्रागभावो वच्छिन्नवातिरिक्तलघुभूतस्यैव म-
स्ति। एवं न विशिष्टवर्तमानो विधिनिषेधो विशिष्टज्ञानेन एव न वसविशेषे विधिनिषेधो विशेषणमुपसंक्रामतो विशेष-
गाधे इति न्यायेन सविशेषणे विशिष्टे प्रवर्तमानो विविधिविशेषणीभूतप्रागभावोऽन्यथा सिद्धिरूपं बाधकं पश्य-
मयविशेषणवहेतुचेवोच्यते। तर्हि तयैवान्यथा सिद्ध्या समयेपि हेतुत्वबाधापत्तेरहं स्वगस्यापि न्याहि वत न व-
समये प्रमाणांतरकारणचेवोचिते अन्यथा सिद्धिर्न भवतीति स्वसमयेन पुत्रो जात इति निःपरिमंथिनी प्रतीतिः स

टी०

५१५

समयांश एव हेतुचंबोधयति न विशेषणी भूत प्रागभावांश इति वाच्यं। समये कारणता बोधकस्य प्रमाणांतरस्याभावात्। अथेदा
नी भूतकेधरो ज्ञान इति प्रतीतिना घानाधेयभावसंबंधबोधपुनस्कावेण जायमाना यथा भूतकेधिकरणत्वेन कारणचंबोधयति
एवमधिकरणचंबोधे वात्कावेपि सेवहेतुतां बोधयतीति वेदे पापि भूतकांशे बाधाभावान् अधिकरणत्वेन कारणचंबोधय
तुन पुनः काकांशो न्यथा सिद्धे दुः परिहृतत्वात् न स्मात्समयस्याहेतुत्वे तदवच्छेदकी भूत प्रागभावस्याथ हेतुत्वे कतथा भाविसा
धनत्वाभावे समयेन ज्ञातमिति तूतं। यावेयर्थमेव स्यादथ स्वसमयचंबोधेन समयचंबोधकन चैर्ण मियावतु कथं
प्रागस्य हेतुचंबोधनत्वाधिकरणतत्त्वं वर्तित्वा भावात् तत्र न स्य हेतुचंबोधमिति वाच्यं। नहि अधिकरणस्य हेतुचंबोधः पूर्ववर्तित्वात्
यत्तिलक्षणास्य तस्य पूर्ववर्तिचंबोधधिकरणत्वाभावात्। किं बहुघटप्रागभावघटलक्षणोपाधिद्वयावच्छिन्नः काकविशेषो हेतु
तिचेन्न हि स्वसमयेन ज्ञातमित्यत्र स्वप्रागभावो वच्छिन्नसमयेन ज्ञातमित्यर्थः कनतो प्रागभावो हेतुत्वेन वस्तुन वतर्हितयेव
प्रतीत्या स्वस्यापि संप्रति हेतुत्वापत्तिः स्वस्य पूर्ववर्तित्वाभावेन तदंशे बाधात् सा विशेषयो हिविधानिषेधाच्च न्यतरद्वयसंक्रा
मो अन्यतरन्या यदिति बाधात् बाध इति न्यायान् स्वाधिकरणत्वेनैव जनकी भूतस्थ काकस्य स्वत्वं समयेन ज्ञातमित्यत्रो
च्यते तिकथं प्रागभावो हेतु रिति वेदस्तेन द्युथा तथा त्रिविधान्यथा सिद्धिविधरतया प्रतियोगितया च प्रागभावो हेतु
त्वेन चैवमेव दंडरूपहेतुत्वेनेति वाच्यं। अत न्यथा सिद्धा न्यययतिनेकसहकारज्ञानसंविद्यप्रत्यक्षेण प्रागभावे कारण

[illegible]

त. का
७

य

मात्र

योगोरोहेतुर्लघुवसरकारेणोदियतंवादेनवेहेतुवावेदनादितिवाच्यं। सत्यमेवेतत्तुद्विद्यएवततावेवप्रमाणेनकारचकारणसं
मोधिकितेपुनस्तस्यैवकनसंनक्षणाथवापानकांशयाव्यापारतयाइदियार्थसन्निकर्षस्तुसंयोगादावपिहेतुवमस्त्वय
थातथापिअनन्यथासिद्धनियतपूर्वभावविचसामान्यलक्षणविशेषलक्षणवा। नान्योविशेषवानकपदाभावात्। नाद्यः। भा
वितमात्रस्यैवविशेषलक्षणविशेषवेयर्थ्यापातात्। तत्रासमादावतिआप्रिपरिहानार्थनियमितिवाच्यं। तस्यापिसामा
यतःकानणवेनेएवात्। नवर्पनिमांडिल्यादौवतिप्रसक्तिर्भविष्यतीत्यतस्तद्रूपमितिवाच्यं। तस्यापिनियतत्वात्किंचेदं
विवारणीयं। पतिमांडिल्यमपिविषययास्वसाक्षात्कारेकानणमस्तनवतसाक्षात्कानकानणभवतलौकिकसाक्षात्कानका
नणस्यात्। अलौकिकसाक्षात्कारप्रतिवा। नाद्यः। पतिमांडिल्यादिविषयकलौकिकसाक्षात्कानाभावात्। नात्यः। अलौकिसा
क्षात्कारविषयस्यकारणचातंगीकानात्तुद्वितीनोभयथापिपारिमांडिल्यहेतुरितिवाच्यं। तर्ह्यलौकिकसाक्षात्कानेपिविषयस्य
कानणचनवातीतमात्रविषयलौकिकसाक्षात्कारेकप्रसामर्थ्येणोदियेणसहभूतत्वादिवद्योमथासिद्धइतिवाच्यं। तर्हि
लाघवात्प्रत्यक्षएवाव्यथासिद्धिस्तत्किंचातीतमात्रविषयकलौकिकसाक्षात्कारेविषयस्यकथंमिचारः किंविषयी
भूतयावच्छिन्नीनांतत्राभावः किंवाविषयचावच्छिन्नाकापिव्यक्तिर्नास्तीतिवानाद्यः। यावद्द्वानाभभावेदंइयमिचारभा
वात्। नात्यः। अततोद्यतीतस्येवप्रकानकस्येवविषयतेयेयाव्यभिचाराभावात्। केचएववर्तित्वेनामप्रागभावावच्छिन्नस

मयवर्तित्वंतत्रप्रागभावेआत्माश्रयात्समयेसमयोवेतिनोभयोहेतुवंस्यात्। अथप्रागभावेपलक्षितेसमयेप्रागभावे
रत्नेनात्माश्रयः। ओपाधिककारस्यतदधिकएथपाध्यवच्छिन्नकारुत्तिसंबंधविशेषात्तुद्वितीयेतत्तर्हिभविष्यदंइदोपूर्वव
र्तिचाभावादव्याप्तिः किंचानन्यथासिद्धमेवास्तलक्षणंनचपारिमांडिल्यादावतिप्रसक्तिनियतादिपदोदपितद्वितीयाप्रेर्दु
वीरत्वात्। अत्रमः कानणव्यवहारहेतुविदेनकानणलक्षणंयस्मिन्नतुसंधीयमानेयत्पदं प्रवर्ततेतत्पदप्रवृत्तिनिमित्तमित्ते
चनयत्कार्यपक्षेयायन्नियमतोः। नन्यथासिद्धपूर्ववर्तित्वेनप्रतिसंधीयतेतत्रनत्कानणपदप्रवर्ततेएवंवानन्यथासिद्धचत्ता
नेपिनियतपूर्ववर्तिचाप्रतिसंधानदशायांनकारणपदं प्रवर्ततेतुतिविशिष्टकानणपदप्रवृत्तिनिमित्तमितिनवेयर्थ्यांका
कलंकमित्यास्तांविस्तरणातेनेति। अतन्यथासिद्धासोनियतपूर्वभावश्चअनन्यथासिद्धनियतपूर्वभावः। अनन्यथासि
दनियतपूर्वभावोस्तीतिअनन्यथासिद्धनियतपूर्वभावविअनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तिनोभावः। अनन्यथासिद्धनियतपूर्वभा
विचअनन्यथासिद्धनियतपश्चाद्भाविवर्चवत्कार्यपदप्रवृत्तिनिमित्तमितिनवेयर्थ्यांकेतिध्येयंयद्यपिभविष्यदंइपूर्वव
र्तिचाभावेपिकानणपदं प्रवर्ततेकार्येपिपश्चाद्भाविवोभावेपिकार्यपदं प्रवर्ततेतथापितदनुसंधानमक्षेप्यवतज्जीतीयच
नवातथाव्यवहानतुतिदिइकार्येति। कार्येणानुहतावनुगृहीतावन्ययत्तिनेकोयस्यतत्कार्यानुहतावन्ययत्तिनेकि
तस्मिन्सतितदभावोनयः। तस्मिन्सतितदभावोयतिनेकः। यथास्यत्पिंदसचसचस्यत्पिंदभावेघटसचइतिमत्पिंदोद्य

न. को
२

कसंभत्रोयद्यतिरेकस्तत्र स्पष्टे तुरित्येवास्तु कृतमन्वयभागेन अत्र केचिन्मन्वयव्याप्येतरसकलसंपन्नोपाधिर्वन्वयति-
नेकेण लोहलेख्यव्यतिरेकेपिनपाथि वचलोहलेख्यलेकावणं अतस्तत्रातिव्याप्तिवान्णार्थमन्वयोपासनं एवंतद्व्यति-
नेकनियमेयमन्वयनियमास्ति न हि यत्र पाथि वचनं तत्र नियमेन लोहलेख्यत्वमिति हीनखंडादौ व्यभिवागादित्यन्वयभागः
साथं कइति अत्र ब्रूमः ॥ एवंविधातिव्याप्तिवान्णार्थमन्वयभागेपासनं कुर्वन् आशुष्मात् प्रह्वः ॥ एवंविधान्वयमिति
ननेकप्रतियोगि-अनन्यथासिद्धत्वेनावशेषणीयेन वा आघटशिवो चेतज्जितेनेवातिव्याप्तिविक्रमना किमर्थमन्वयभागः
अत्येदं गदोत्पादावतिव्याप्तिशक्तिनस्तेन यथा तथापि काकादाविदलक्षणमव्यापकं नहि काकादीनां जगतिव्याप्यकिंचिद-
स्ति अनाधेयपदार्थवान् अथ स्वसंबंधव्याप्येतरसकलनियतपूर्ववर्तिसंपन्नोयत्संबंधान्वयेतदन्ययः यत्संबंधव्यतिने
केयद्यतिनेकइतिविवक्षितं यद्यथाकाशादिसंबंधव्यतिनेकोवक्तुमशक्यः तथापि संबंधविशेषविनोवक्तुं शक्यतए
वसंबंधविशेषोकार्येकोनियतइतिचेत्तर्हिदंडदंडेतरसकलघटनियतपूर्ववर्तिसमवधानेदंडसंघटसत्वमित्येवान्वयोस्त-
नपुनर्वाप्यपदांतर्भावेणयेनका० कव्यायाप्रसिद्धातदव्याप्तिरुद्भूयेतवाधकाभावादंशभावेघटाभावाइतिनियतव्यतिनेको-
पितदंतर्भावेणालाघवान्किंचकाकादेवताधेयपदार्थत्वेतद्व्याप्यप्रसिद्धालक्षणाव्याप्तिपश्यन् आकृष्टान्नियतपूर्ववर्त-
त्यमेवेतिनवा॥ आधेयनस्वरूपसंबंधकाकादेवताभावावच्छिन्नसमयवर्तिवस्वीकुरुषेतेनतद्व्याप्यस्यापिप्रसिद्धिरेव॥

अत्येदं वर्तित्वाभावादेवकाकादेवकारणव्याप्येः अथैतेरुच्येवपरेका०णालक्षणांततइतिचेत्तर्हिप्रोपाधिककाकस्वरुतिनि-
हवत्सरेषमीनाहिणीसहितेतिप्रतीत्यापनेयंगीकारयितव्याः अथाखंडकाकादेनजतकचकिंतुकाकोपाध्यवच्छिन्नस्येदानीं
जातमितिप्रतीत्यातस्यैवजनकत्वायसायातुतस्येवान्वयव्यतिनेकोकल्पेत। एवेतिचेत्अस्तेतद्यथातथापि व्यर्थार्थविशेष-
णचंद्रः परिहृतमेवेतिअत्र ब्रूमः ॥ ममेकमेतलक्षणमित्यन्वयव्यतिनेकोभयगर्मलक्षणद्वयेअनन्यथासिद्धनियतान्वयप्र-
तियोगिचैकंअनन्यथासिद्धेनियतव्यतिनेकिंचप्रतियोगिचमपरंअनन्यथावर्त्यानियतपूर्वकारणालक्षणावतुतत्रोभयो-
नन्वयगर्मलक्षणस्यस्वरुतलक्षणानार्थातरेक्यं द्वितीयव्यतिनेकगर्मलक्षणद्वयमिति नित्याति नित्याश्रतेविभवव्यतिनित्य-
विभवः तेषांनित्यविभूतोयोमादिर्येषांतेयोमादयः तेषांयोमादीनांकाकादितिकालवः देशादितिदेशतः व्यतिरेकस्या-
संभवः व्यतिनेकासंभवः तेनव्यतिनेकासंभवेनयदाशब्दप्रत्याकाशस्यहेतुवंप्राप्तंतराकाशस्यान्ययसंभवेपिव्यतिनेकाना-
स्तीत्यव्याप्तिरित्यर्थः ॥ नन्वाकाशस्यान्याप्तिनरुत्तिपदार्थत्वेनतद्व्यतिनेकः संभवत्येवेतिचेन्नआकाशादीनांसर्वमूर्तसंयो-
गताभूतकादोवर्तमानाननुभूतकादावाकाशसंयोगसंचेपिनाकाशाभूतलक्षितसंयोगरुत्तिमात्रेणतद्वत्तोभूतवम-
याकाशकिंतस्यानुइतिचेन्नइदानींआकाशइतिप्रतीत्याकाकाकाशयोराद्याभावेयथाभावेयथागोहेदृष्टदानींगहअ-
काशइतिप्रतीत्यावगोहाकाशयोराद्याभावेयथाभावेयथागोहेदृष्टदानींगहअ

त. का
११

रिन्तिवाच्यं। तर्हि द्वयं घटं चानयकृतसिद्धिर्न स्यात्। न च द्वयस्य घटाधिकरणो यद्यप्यनोपेक्षितचनियमः तथापि घटाधिकरणस्य
रायनन्निर्माभावात् घटघटव्याः पुनरयकृतसिद्धिर्न वेव स्यात् न गगनेतरास्य ताभावात् गगनयोरयकृतसिद्धिरपि भावत्रावच्छिन्नः
यार्थयोर्मध्ये एकमपनाश्रितमेवावतिष्ठत इति विवक्षितमिति चेन्न कश्चिद्धारयोरपीदृशयोनयकृतसिद्धत्वं स्यात् यथा कपाळाव
यवयोः संयोगितोऽयं निश्चयतघटानकपाळावयवंप्रयतिसंयोगमात्रेण तदाश्रितत्वे कपाळावयवोपि घटाश्रितः किं न स्यात्
इति चेत् घटकपाळावयवयोरवयवावयविभावावच्छिन्नद्वयत्वेन संयोगस्याचितत्वेन तद्द्वैतपितृगोकारात् अथवा महार
जनरागोऽनश्यत्पटमत्रमवलंबनेन तद्वृत्तिश्रयतत्रास्तीति तत्रातिप्रसक्तिः अतएव साक्षात्परं पटसंबंधरूपविषयभेदेन न कृत्य
इति प्रतीतिः। अत्रमलोपपादनमिति चेन्न अत्र प्रमः। महानजन इत्येतद्वागोवाऽनश्यत्वाद्यपि पटोऽश्रितः तथापि नात्यन्तिक्षणातिरि
क्तसमयावच्छेदनापनाश्रितत्वव्याप्तिरस्ति तंतुभागेपि पटतादाश्रणोऽविनश्यत् महारजनतंतद्वागोवानिहि पटाश्रित्येवावतिष्ठ
ति किंचुत न्निशिपिमहारजनतद्व्यंतद्वागस्य श्रवस्यावयवे स्वगुणिनिवावतिष्ठते तन्नयोः संबंधः समेवाय अतएव न भूतक
वटयोः समवायः अनश्यत्तत्त्वमभूतत्वात्वेनैव वर्तमानत्वाभावात्। अथाऽनश्यत्त्वधटत्वं पटत्वावलंबनेनैव तिष्ठति इति
प्रलयेतदभावादिति तदभावादिते घटत्वयोनयकृतसिद्धि स्यात् तथा च अविनश्यत्यधिकरणो यदनश्यत्तसदनीयराशि

न घटः

११

श्रितमेवावतिष्ठत इति वक्तव्यमेव पटमहारजननागादिषु अतिप्रसक्तिः नदवस्थेवेति। न च महानजनरागोहस्तस्थित
सति द्वयस्य तद्वागस्य च पटोऽत्यन्तिशक्ता कृतदधिकरणमस्ति स्याधिकरणत्वात्। न च नैवापटमहारजनरागोऽनश्यत्
पटमवलंब्येवावतिष्ठतीति न तयोरयकृतसिद्धिर्निति आस्ताविस्तरेण यथेति। अवयवाश्च अवयवी च अवयवावयवि
नो एवं विशेषनित्यद्वयपर्यंतद्वेदः। एवं च पंचसंस्थानेषु समवाय इत्यर्थः। नन्विति समानश्रवसोधर्मश्रवकावश्वस
पानकावः समानकावेभौ समानकाळीनौ समानकाळीनयोर्भावः समानकाळीनत्वं। तस्मान्न समानकाळीनत्वात् प
टस्य सर्वभावि च नास्ति पटरूपस्य पश्चाद्भावि च नास्ति अतः पटरूपं प्रतिनपटः कारणमिति मास्ति कारणं समवायिक
न तां तु स्यादेवेत्यत आह। कारणविशेषादिति यदा कारणं चमेव नास्ति तदा समवायिकारणविशेषस्तद्वत्वाधित
एवेत्यर्थः यथाऽमुष्ण्योर्मो जनमेव नास्ति किंपुनः प्रातः काळीनं भोजनमिति वदति भावः अत्रोच्यते इति गुणरहि
त इत्यप्रथममुत्पद्यते पश्चाद्भावात् तद्वृत्तिन पुनरेकस्मिन् रूपे घटादिकमुत्पद्यते द्वितीयशरणे तदपमित्यत्र किं
मानं उभयोः कगवदेवात्यतिः किं न स्यादित्यत आह। समानिति दारत इत्ययोः समानकाळोऽप्यत्रावयवमानाया भेदो न
स्यात्। उभयोरेकमेव स्यात् न तु घटसामग्रात् तथापि तसामग्रात् समसमयमेव घटपटजननेपि यथानेक्यतः

त. टी.
१२

गुणितोरेककाद्येतावपिभेदाभेदोस्त्वित्यत आह समानसामग्रीकत्वादितिसमानाएकासामग्रीययोस्तोसमानसामग्रीको
तयोर्भावः स्वतन्त्रमानमानसामग्रीकत्वेनैकसामग्रीकत्वादित्यर्थः । तस्माद्घटपटयोः देववशादेककाद्येतत्त्वपिसामग्री
भेदोद्भेदास्तगुणगुणितोस्तसामग्रीभेदाभावेसमानकाद्येतत्त्वोभेदोनस्यात् । ननु कथं गुणगुणितोरेकासामग्रीसघट
रूपसामग्रीः कृपाकरूपघटरूपप्रागभावादितिलक्षणाकारणमन्वानघटसामग्रीश्च कृपाकरूपसामग्रीप्रसङ्गात् प्रागभावादि
कारणसंभवमन्वादितिवेन्नसामग्रीपदेनसमवायिकारणस्याभिधानेनसमानत्वात् । यदाघटतद्रूपयोरेकस्मिन्क्षणेन
त्वंतिः तदाघटरूपस्यैकसमवायिकारणनघटः समानकाळीनत्वात्तनकपालावयवोपिसन्निहितपरित्यागेकारणाभा
वात्किंतुकृपाकरूपस्यैकसमवायिकारणतथाचसमवायिकारणेक्यान्कार्यभेदोनस्यादित्यर्थः । ननुसामग्रीकानेकेष्वपि
रूपरसयोर्भेदवत् । गुणगुणितोर्नपिभेदोनस्यादितिवेन्नसत्तासाक्षाद्व्याप्यतावच्छिन्नप्रतियोगिताकेभेदोनस्यादित्य
न्नतात्ययोत्वाकारणेति । समवायिकारणभेदेनियतत्वात् । साक्षात्तासाक्षाद्व्याप्यतावच्छिन्नप्रतियोगिताकसमानकाळी
नकार्यभेदस्येत्यर्थः । ननुसमवायिकारणेक्येनकुत्रभेदाभावोदष्टः । इत्याकांक्षायांदृष्टान्तमाह । घटोहीति । एकएवहि
घटः पूर्वोपर्याभावान्नकार्यकारणभावावच्छिन्नः । अतश्चनसमवायिकारणभेदः । एवंचसमवायिकारणेक्येयथान

ननु भेदोऽस्ति। एवमेव गुणा गुणितो रीतिभेदेन स्यादित्यर्थः। नन्विदं त्रयं त्रिंशत्पावच्छिन्नो घटो न वाक्षुषः अरुपि द्रव्यं न वा कचवत्।
हेतुसत्त्वे साध्या सत्त्वमिचारः। अत्र हेतोर्द्रव्यवादि त्वक्ते संजात रूपे कुंभे व्यभिचारः स्यात्। अतः अरुपि पदं अरुपि वादि त्वक्ते
रूपे व्यभिचारः स्यात्। तदर्थं द्रव्यपदं अप्रयोजकतां निरस्यति। न देवेति। अत्रैवापत्तिरिति मन्त्रि मन्त्रादौ पणांतरमाह। अद्रव्यं चेति। द्र
व्यं च घटे प्रथमं क्षणाय स्ति। तत्र व्यंजकाभावान्नोत्पत्तिश्च क्षणावच्छेदेन द्रव्यं न मिति वाच्यं। जातिवत्त्वे व्यंजकानधीनत्वादप्यत्र
पीडावर्गेति निति भावः। अद्रव्यं चापत्तिं निरस्यति। तत्रेति। समवायिकारणमिति ननु तदपि प्रथमं क्षणावच्छेदेन नास्तीत्यत आह
याप्यतयेति। गुणात्यंताभावविनाधि मन्त्रं योग्यत्वे गुणात्यंताभावविनाधिन श्रुत्वा गुणत्वं तत्त्वागभावप्रधानं साः तद्वत्त्वं द्रव्यमिति
भावः। असमवायिकारणं लक्षयति। यत्समवायिकारणोति। समवायिकारणो प्रत्यासन्नं समवायिकारणं प्रत्यासन्नं अवधत्तेति
र्णितं सामर्थ्यं यस्येति अवधत्तेति कारणमिति यावत्। अत्रावधत्तेति धृतं सामर्थ्यं असमवायिकारणमित्युक्ते एते प्रति तन्नाम समवा
यिकारणत्वं स्यात्। अत उक्तं समवायिकारणं प्रत्यासन्नमिति समवायिकारणं प्रत्यासन्नं समवायिकारणमित्युक्ते तं तु
नित्यातिः। तदर्थं अत्रावधत्तं सामर्थ्यमित्युक्ते यथा तं तु संयोगः पठस्यासमवायिकारणं यथा स्वरत्वादेनात्ममन्योगः यथा
शरस्य भेर्याकाशसंयोगश्च। नन्वत्र तु नीसे तं तु संयोगो कथं नाति याहिः न च समवायिकारण एव प्रत्यासन्नं समवायिक

टी.
१३

रणाप्रत्यासन्नं नृत्तिसमवायीकारणाप्रत्यासन्नपदेन विवक्षितं एवं च न तु संयोगस्य समवायीकारणमेवैव प्रत्यासन्निर्नास्ति सम
वायीकारणाच्च न हि तायां तु र्यामपि संचादिति वाच्यं । तर्हि तस्मात् स संयोगस्य पाकस्य च स्वरूपा कर्तृरूपा हो अस्मत्समवायीकारणा
च न स्यात् । अथ यद्यपि तत्संयोगः समवायीकारणाप्रत्यासन्नो भवति तथाप्यवधृतसामर्थ्यान् भवति तत्संयोगो नैव नान्य
था सिद्धिर्वा । अन्यथा यतिरेकमात्रा तु विधाद्यिहेन कारणे प्राणात्मसंयोगस्यापि आत्मविशेषगुणप्रतिहेतुत्वापत्तेः । अथ
शरीरप्राणासंयोगहेतुत्वावश्यकतत्सहभूतत्वेन सोऽन्यथा सिद्ध इति चेत् तर्हि प्रकृतेः पितृत्वात् । अथ तत्संयोगस्य संयोगत्वेन
जनकत्वं । तस्मात्संयोगस्यापि तेन रूपेण हेतुत्वापत्तेः । नापि तत्तु निष्ठतत्तु निरूपितसंयोगत्वेन गौनवात्किं तत्तु निरूपितसं
योगत्वेन लाघवादि तितत्तु निरूपितसंयोगत्वेन तु तत्तु संयोगोपि हेतुत्वेन । अथ छेदकलाघवे याक्तिगौनवत्त्वा दोषादिति
चेत् तर्हि तेन रूपेण तत्तु चान्द्राकाशादिसंयोगानामपि हेतुत्वापत्तेः । अथ तत्तु चान्द्राकाशसंयोगत्वेनान्यथा सिद्धावपि तत्तु निरूपितसं
योगसंयोगत्वेनान्यथा सिद्धिरस्तु कुलावपि तत्तु कुलालपितु रन्यथा सिद्धत्वेनैव पितृकुलालत्वेनान्यसिद्धौ द्विसिद्धिर्वा हे
तुत्वात्समसंयोगमादाय पदोपपत्तिः स्यात्कारणात्तावच्छेदकावच्छिन्नयत्किं विशिष्टसिद्धेः कार्योत्पादावश्यंभावादिति चेन्न प्रा
णात्मसंयोगस्य न प्राणात्मसंयोगत्वेन कारणत्वेदेहावच्छेदेन वर्तमानस्य कान्तात्वादि तत्तु वच्छेदकशरीरप्राणासंयोगस्यसि

१३

देहेतुत्वेतत्सहभूतत्वेन आत्मप्राणासंयोगोऽन्यथा सिद्ध इति युक्तं प्रकृते तु तुनी संयोगस्य तत्संयोगस्य न स्वतंत्रान्वयप्रतियोग्यति
निकप्रतियोगिचेनोभयोरपि हेतुत्वं दंडवत्कवत् । अन्यथा वैपरित्येवमेव किं न स्यात् । किं वतुनी तत्संयोगस्यान्यथा सिद्ध्या अव
धृतसामर्थ्यात् । भावेनासमवायीकारणात्वेत्वं दयत्प्रवृत्ता विशिष्टाया मतिशान्तिः कथं कारणं वारयेत् । न हि प्रवृत्तावपीकाया
मन्यथा सिद्धिरस्ति । अथ जन्मात्मविशेषगुणात्वावच्छेदेनैकाग्रिगमः इत्यनुगतात्ममनोयोग एव प्रवृत्त्यादो वयसमवायी
कारणत्वेकादीति चेन्ना । अतएव तत्रातिव्याप्ति लक्षणप्रहारस्य गौडुमशक्यत्वादिति । अत्र ब्रूमः । कार्यधंसप्रयोजकधंस
प्रतियोगिधंस प्रतियोगिद्रव्यकारणावृत्तिज्ञानवत्तुमात्रावृत्तिसमवायीकारणाप्रत्यासन्नमवधृतसामर्थ्यसमवा
यीकारणमित्यसमवायीकारणालक्षणां कार्यधंसप्रयोजकधंसप्रतियोगिधंसप्रतियोगिद्रव्यकारणात्तदवृत्ति
थाज्ञानवत्तुमात्रावृत्त्यात्ममात्रावृत्ति एव विधंसमवायीकारणाप्रत्यासन्नं तथावधृतसामर्थ्यं असमवायीकारणमि
त्यर्थः । अतएव तत्तु नामसमवायीकारणानि नासां सार्थसमवायीकारणाप्रत्यासन्नमित्युक्तं । समवायीकारणाप्रत्यासन्न
स्य तत्तु तस्यासमवायीकारणत्वेनासां सार्थं अवधृतसामर्थ्यमित्युक्तं । तावत्कृते ज्ञानस्य कार्यावाप्रयत्नप्रत्यसम
वायीकारणात्स्यात् इत्यत उक्तं ज्ञानवत्तुमात्रावृत्तीति । मात्रपदपरित्याग आत्मविशेषगुणासमवायीकारणात्मनः

न. ८७०
१४

संयोगेयाप्रिवानपायमात्रपदोपादानं तावत्फक्तेवुरीतंदुर्गस्यपदं प्रत्यसमवायीकारणतास्यातददर्शकार्यध्वंसप्रयोजक
ध्वंसाप्रतियोगवृत्तीकृतं तस्य कार्यध्वंसप्रयोजकध्वंसाप्रतियोगितेनुनीवृत्तिवान् तावत्फक्तेपाकेऽव्याप्तिः तस्य कार्यध्वंसप्र
योजकध्वंसाप्रतियोगितेजोवृत्तिवान् अत उक्तं इव्यकारणेति पाकस्य यद्यपि कार्यध्वंसप्रयोजकध्वंसाप्रतियोगितेजोवृत्ति
वमस्ति तथापि कार्यध्वंसप्रयोजकध्वंसाप्रतियोगियद्व्यकारणतद्वृत्तिवनास्ति इति विशिष्टाभावाऽस्य वेत्यबाधं साधकं प
श्येत् ॥ ॥ निमित्तकारणालक्षयति ॥ ॥ यदिति अत्र कारणं निमित्तकारणमित्युक्ते पदं प्रीतं तं न नीतिमित्तकारण
तास्यादिति तत्रातिव्याप्तिवारणार्थं यन्न समवायीकारणमित्युक्तं तावत्फक्तेतनुसंयोगेऽतिव्याप्तिरदर्शनाप्यसमवार्थाका
रणमित्युक्तं यन्न समवायिकारणानाप्यसमवायीकारणतन्निमित्तकारणमित्युक्तं तस्य समवायिकारणनिमित्ततास्यात् तद
र्थं अथ च कारणमित्युक्तं यन्न यत इति पदोत्तर्भावोपालक्षणाव्याख्येयं युतः यस्य समवायीकारणतस्यासमवायीकारणतका
रणवचनं भवति तत्र स्य निमित्तकारणतेन स्वविषयकसाक्षात्कारनिमित्तत्वादेनाव्याप्तिरिति ध्येयं भावानामेव सत्ताधिकरण
जनानामेव यथाऽभावस्य न समवायः तथा समवायनिरूपणावसरे वक्ष्यामः यत्प्रसक्त्या कारणालक्षणमकारितं निग
मयति तदिति यदिति गमयति बोधयतीति गंतव्यं यथार्थं च तद्वत्तत्त्वयथार्थं गंतं अनधिगतस्य यथार्थं गंतं अनधिगतस्य यथा १४

५
 ये गंत प्रमाणमिति प्रमाणलक्षणमास्थितमीमांसकाः अत्र गंत प्रमाणमित्युक्तेपीतशस्व इति श्रमेऽनित्याप्तिः तदर्थं यथार्थं ताव
 त्कैय एवं विद्वानित्याद्यनुवादवाच्यस्य जन्य यथार्थं ज्ञानेनित्याप्तिवान्णाथं अनधिगतेति तज्ज्ञानस्य विधत्ते शाधिगत यथार्थं नि
 श्चयक वाव इति ह्ययति। तन्नेति धानावतु यदंति तानि धानावाहिकाणि तानि ज्ञानानि च धानावाहिके ज्ञानानि ते पधानावाहि
 कज्ञानानां गृहीतं गृहीतीति गृहीतग्राहीणिते पां गृहीतग्राह्याणां तेष्वपि नित्यार्थः। नचेति अन्ये वा तेष्वक्षणाश्च अन्यान्यक्षणा
 तैर्विशिष्टः अन्यान्यक्षणा विशिष्टः तैर्विषयीकृतं तान्यक्षणा विशिष्टविषयीकृतं तस्मात् अन्यक्षणा विशिष्टविषयीक
 रणात् अनधिगतार्थं गंत ता अनिश्चितार्थबोधकता प्रत्यक्षणेति स्म कालमेदाश्च स्म कालमेदाः तेषामनाकृतं न स्
 क्ष्मकादभेदानाकलनेन स्मात् स्मकादभेदानाकलनात् यदित्प्रत्यक्षं स्म कालकालाकलितं अथ बोधयेत्तदा यं शतपत्रं यत्सत
 पत्रं कंठकेन कणपाद्मिनिमित्तयोगपद्माभिमानानस्यादित्यर्थः। यद्यपि तत्र दं नानि सिद्धांतेने कानि स्वीकृतानि। एवं सतद्विशिष्टवि
 षयीकृतं तानाधिगतार्थं गंत त्रमस्य वतथापि पेटयत्र इत्येव धानावाहानतत्राव्याप्तिनिति ध्येयं। त्वप्रक्षेप इदं ताभातनियमः। अ
 नया अपि प्रामाणिकत्वादिति शिथः एवति। ननु प्रमाणमिति ज्ञानातीति प्रमाता प्रमावधेयः प्रमेयः प्रमाता च प्रमेयं च प्रमा

टी०
१५

तु प्रमेये प्रमातृ प्रमेय आदिर्ये वा तानि प्रमातृ प्रमेयादीनि द्रष्टुं विषयादीनि सर्वाणि कारणा निवृत्तं विदेवेति प्रमाथः। कार्योत्प
त्यविलंबरूपोत्कर्षणकिं विदेव करणमित्युक्तं नयति। उच्यतेति। कर्मव्याप्तयेव करणं जानं इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्रमायाप्त
रावस्यैव करणं न प्रमायादीत्यर्थः। यद्यपि इन्द्रियसंयोगस्य प्रमाण्यमुपपादयतः इन्द्रियप्रमाण्यमेगी कुर्वतः विधेनाऽप्यन्यास
तथापि व्यापारस्य प्रमाण्ये व्यापारिणोपि प्रमाण्यमस्तमित्यभिप्रायेणेति ध्येयं। यद्वा इन्द्रियसंयोगादिरेव करणमित्यस्यायमर्थः इ
न्द्रियसंयोगस्यादिरिति। इन्द्रियसंयोगादिः इन्द्रियमित्यर्थः न चेन्द्रियसंयोगादौ सत्यविलंबेन प्रमात्यतेः इन्द्रियसन्निकर्षात्कर्षदर्शक
मयविरोधः। तत्रापि इन्द्रियसंयोगादावित्यत्र इन्द्रियसंयोगस्यादिरिति इन्द्रियसंयोगस्यादिकेत्यत्र। त्रैवात्कर्षदर्शनात्। न च मदीत
नयने सत्यविलंबेन प्रमात्यते न भावात्। अन्यथाऽभावः इन्द्रियसंयोगवती इन्द्रियसंयोगपक्षपादनमाहस्ता इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य
प्राप्यापारविशिष्टे दिवेवर्तमाने विद्यमानेऽविलंबेन प्रमात्यते न क्षतत्वात् न च तमेव व्यापारमादाय विषयस्याप्यविलंबेन प्रमात्यादक
ज्ञातत्वात् न च त्रिव्याप्तिः प्रमाणालक्षणेवर्तमाने तत्त्वादिति। साक्षात्कारीति प्रमाकरणप्रत्यक्षमित्युक्तेऽनुमानादावतिव्याप्तिः न दृश्यं
साक्षात्कारीति न च प्रमाणालक्षणवत्तद्वत्त्वं। ननु किं साक्षात्कारित्यमित्याकोक्षाया माह साक्षात्कारिणीति इन्द्रियादज्ञानिष्ट
तीन्द्रियज्ञानस्याः कारणेन व्यापारः तज्जन्यस्तज्जनकः। आत्मेति येष्यात्मनो विभवेन मनसा संगतिस्तत्वेति तात्का १५

जात्या

रिक्तसंयोगोत्पत्तिकथनमनर्थकमिव तथापि वहिनिन्द्रियसंयोगानुसूतक्रियांतरांतःकरणविद्यमाने विद्यमानसंयोगोपमर्दे
न जायमानत्वात्। कारिकात्मके संयोगः प्रथमं जायत इति भावः। इन्द्रियाणामिति प्राथम्यं कुर्वतीति प्राथम्यकारिणी प्राथम्यकारि
णोभावः प्राथम्यकारिणं प्राथम्यकारिणं नियमः प्राथम्यकारिणं नियमः तस्मात्प्राथम्यकारिणं नियमात् इदं वैशिष्ट्यानिर्विकल्पोऽयं। नामेति
नामच जातिश्च नामजाती नामजाती आदिर्ये वा तानि नामजात्यादीनि तेषां योजनाहीनं नामजात्यादियोजनाहीनं योजनं वैशिष्ट्यं न
अन्यवैशिष्ट्यानवगाहि ज्ञाने निर्विकल्पकमित्यर्थः तस्मात् इन्द्रियेण निर्विकल्पके कर्तव्येन विदे इन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽयं वाच्यः न व्याप
नः। सविकल्पकमिति आत्मनि नामयोजनात्मके वज्रपाण्यादिव च यदनामजात्यादियोजनायामिदं आत्मस्वरूपं यस्येति मध्य
मपदलोपी समासः इत्यनेन निर्विकल्पकात् सविकल्पकभेदः यदेकत्र वैशिष्ट्यमानं नापरेति ननु विशेषणविशेष्यज्ञानसा
मर्थेव सर्वत्र वैशिष्ट्यमानं सामर्थ्यं न पुनरतिक्ता। कथमन्यथा सदैव शिष्टस्य भ्रममानस्यात्। एवं च निर्विकल्पके यदि विशेष
णविशेष्ययोर्भावेन तदवैशिष्ट्यस्यापीति कथं वैशिष्ट्यानवगाहि ज्ञाने निर्विकल्पकं न च ज्ञानविशिष्टज्ञानानुपपत्तिः। कल्पि
तस्य तस्य विशेषणमात्रविषयकत्वं अधिकविषयत्वे प्रमाणाभावादिति विशेष्यमानकलने वैशिष्ट्यमानं दुर्बोधितमिति वा
च्यं। जातिमानसामर्थ्यादिति मानसामर्थ्यं नियतेति नियमात् जागराद्यष्टवृत्तसविकल्पके प्राकारिकघटवज्जातिनिर्वि

त. भा. १६ कल्पकस्य व्यक्तियविषयकत्वावित्याह बाधकाभावे संकोचस्यान्यायाच्चाच्चेति जानिष्यते भावे तत्संबंधभातमथावश्यकं स्यादिति चेन्न भासते एव विशेषणं येषां शिष्ये निर्विकल्पके न पुन विशेषणं विशेषणं चेन्न विशेष्यं चेन्न विशेष्यं च संबंधनेन यथा दंडी कुंडली निवेशिष्यविधौ ननु किं विशेषणं किं च विशेष्यं कथं च तद्विशिष्टं वा च संवभासते। अथ यस्यावशिष्टं प्रवभाते यत्र वा संवभासते ते विशेषणं विशेष्यं इति भासमानं वैशिष्ट्यं प्रतियोगी च तदनुयोगि च विशेष्यं च तदुभयमनूपनीतमेवा संवभासते भावत्वादि वद्विशिष्ट बोधे प्रवभासत इति चेत्तर्हि तन्निर्विकल्पके स्यात्संकोचः बाधकाभावात् अथ निर्विकल्पकेऽपि यदि विशेषणं च विशेष्यं च योर्भावेन तदा स निर्विकल्पकं निर्विकल्पकं रभेदः सर्वबाधकमिति विशेषणं च विशेष्यं च विशिष्टं तान एवा संवभासते न निर्विकल्पकं इति चेत्तर्हि यद्वैय भासते न पुन विशेषादिभेदानुपपत्तेः संकोचिकायावच्छीयस्त्वादिति अस्यापि वाचालं च सोऽप्यकाशप्रसंगादिति चेत्तत्र ब्रूमः। यदा घटो यमिति जागनाद्यसविकल्पकं तदा तदनुबोधेन घटश्च जाते निर्विकल्पकमावश्यकं विशेषणं तानस्य विशिष्टं तान हेतुवात्। यदा च घटश्च मिति जागनाद्यविकल्पः तदा विशेषणीभूत घटस्य निर्विकल्पकमावर्णीयणीयं यदा च घटश्च घटश्च इत्याद्यविकल्पः तदा भा

यविषयकमिति निर्विकल्पकमेव संवन्धस्तु संवन्धितस्तु संवन्धनिरूप्यत्वादभाववन्निर्विकल्पकविषयः नवतानि व्यक्तेर्यमानेन संव
धोप्यभासतामिति वाच्यं। इत्थं कुंठनीतिविशिष्टो धानुर्लक्ष्यं कुंठनीमयगोचरसमूहो लब्धतदुभयवैशिष्ट्यान्वगाहनवत्। निर्विक
ल्पककल्पनात्। प्रतएव वैशिष्ट्यान्वगादिज्ञाननिर्विकल्पकमिति गंगोपि जगदादितामणोऽप्रकृतो वाऽनुभाविकविशेषणविशेष्य
भावभासाभासकः सविकल्पकनिर्विकल्पकयोर्भेदः। तदा धानुभाविकविशेषणविशेष्यभावभासाभासकः। वैशिष्ट्यान्वगादित
मक्षतमेव तास्तामिति विस्तरणा। कदापुनर्ज्ञानमिति। हानवत्तु पादानवत्तु पक्षान्वहानोपादानोपेक्षाः तेषां बुद्ध्यः। हानोपादानोपेक्षाबुद्ध्यः
इहाने प्रयमाणापदप्रत्येकमभिसंबन्धत इति न्यायन हानबुद्धिरुपादानबुद्धिरुपेक्षाबुद्धिर्नित्यार्थः। सर्वादिकहेयं कल्पमन्वदिक उपाद
येनोपेक्षादि। कउपेक्षणीय इति बुद्ध्योर्विशेषणात्वेन हानादिकमवगाहमानाः। हानादिषु बुद्ध्युत्पत्त्यो यदा ताः। फलीकृतास्तदा सविक
ल्पक इति निर्विकल्पकज्ञानं करणमित्यर्थः। ननु निर्विकल्पकस्य सविकल्पकमवगतं व्यापारैः तस्य तत्र अन्यत्रेति प्रत्यक्षेन कदाभा
वात्। निर्विकल्पकस्यापादानादिषु बुद्ध्योर्लक्षणात्। भावादिति अकचराद् अवेधिति। यावद्विति। अतनामयानि। अतनादिक
निमध्यवर्तिनीत्यर्थः। सन्निकर्षादियेषां तांनिसंनिकर्षादी नितरुणां संवित्तानवकुत्री हितासन्निकर्षनिर्विकल्पकसविकल्पका
नुत्पत्त्यो यत्तदवच्छिन्नं यदवच्छिन्नं जनयत्यदवच्छिन्नं जनयतीति व्यापारलक्षणात्। ननु सवित्तानवकुत्री हितासन्निकर्षनिर्विकल्पकसविकल्पका
नहानादि साक्षात्तावच्छिन्नादीनां अथ माणिक्यकारणभावकल्पनमरुचितं दासन्तिकर्षादीनि। तजल्पनं कथं न जनयति।

न टी.
१७

कथं वा गोखं पुनर्नश्यति चेत्तस्यापुण्येन तरेव कथा अन्यथा कदाचिच्छाः करणमिति नाचक्ष्यदित्यत्राभिर्वदतस्तन्निकर्षो ही नीति
आह नणमस्माकं मपि दुस्तरं नरेदवकल्यादिप्राप्त्याप्यप्रमाणा लक्षणा व्याख्यानेनैव गच्छितमित्यस्य सनः कश्चिदिदं तन्मन्त्रितमिति ध्येयं
साक्षात्कारिणीभूताः सन्निकर्षा पदं तत्र चक्षुषामनसा च यदाद्वयग्रहणं तदा संयोगः सन्निकर्ष इत्याह अत्र यदा चक्षुषेया न भव्येव संयोग
एव तन्नेन यदा घ्राणेन तु रसया विगंधा गृह्यते रसेन शर्करादि रसो गृह्यते चक्षुषा का मित्यादिरूपं गृह्यते मनसा च स्वरवादि कं गृह्यते च वा
पुष्पादि स्पर्शा गृह्यते द्रव्यं गृह्यते पात्रि श्रवणं च कर्म तोभिः तदा संयुक्तं समवायः सन्निकर्ष इत्याह यदा चक्षुषादिना घटगत्स्वरपादिति
ननु घटादियहो घटं दियसंयोगादिः कारणं स एवाश्रय संयोगेन रूपो हि साक्षात्कारे कारणमस्ति कृत्वा त्वं कृत्वा समवाययोगेन वादिति
नेत्ता आश्रय संयोगादि समवेनाश्रय संयोगः यत्किंचिदाश्रय संयोगो वा आद्ये विपरीतवर्तिक्षो मपरिधानन्यायेन संयुक्तं समवायः
कारणमेव अतः कृत्वा त्वं स संयोगात्पताभावादीनां ग्रहणं प्रसंगान् किंच रूपो हि तद्विषय संबद्धः इदं दियजन्यज्ञानविषयचातुघटव
दित्यनुमानेन रूपो दो संबद्धः सिधो त संयुक्तं समवाय एव स्यादित्यलमिति प्रसंगेन एव यदा चक्षुः संबद्धं समवेतं वादियहो सं
युक्तं समवेतं समवायः सन्निकर्षो बोद्धव्यः एवं यदा श्रोत्रे दिये या श्रोत समवेतं कं कानादि श्रोत्रे गृह्यते ग काने समवेतं गृह्यते न तदा
समवेतं समवायः सन्निकर्षः एवं यदा चक्षुः बद्धं भूतले घटाभावो गृह्यते इह भूतले घटाभाव इति तदा संयुक्तं विशेषण विशेष्यभाव
वः सन्निकर्षः एवं घटस्त्व घटाभावो गृह्यते तदा संयुक्तं समवेतं विशेषण विशेष्यभावः एवं रूपं समवेतं चैव रूपे घटाभावो गृह्यते त

१७

दा संयुक्तं समवेतं विशेषण विशेष्यभावः यदा शब्दे घटाभावो गृह्यते तदा समवेतं विशेषण विशेष्यभावं वः एवं यदा शब्दे घटाभावग्रहः त
दा समवेतं समवेतं विशेषण विशेष्यभावः एवं घटाभावे यदा घटाभावो गृह्यते तदा चक्षुः संयुक्तेन विशेषणानविशेष्यत्वाविशेषणवि
शेष्यभाव इत्याह कतमास्ति विस्तरेणा तन्निति निर्विकल्पकं प्रत्यक्षं समवेतु प्रत्यक्षं प्रमाणमित्यन्वयः निर्विकल्पकं स्यात्प्रमाणे हे
तुमाह पनमार्थत इति पनमः प्रवाधितः अर्थो यस्येति पनमार्थः तस्य भावः पनमार्थभावः प्रधानेति निर्देशान्न तस्मात्परमार्थतः प्रवा
धितार्थकत्वात् निर्विकल्पकं प्रमाणमित्यर्थः प्रवाधितार्थकत्वे हेतुमाह स्वलक्षणाविषयमिति स्वलक्षणां शुद्धवस्तुव्यतिरिक्त्यावत्
तद्वाचनं वादवाधितार्थानुभव इति मित्यर्थः नन्वेवं सति विकल्पस्याप्यवाधितविषयत्वेन किमिति न प्रामाण्यं अत आह सविकल्पकं वि
ति पूर्वो लक्षिण्ये सविकल्पकं कथं प्रत्यक्षं न कथं चिदित्यर्थः तत्र हेतुमाह सामान्यविषयकत्वं मिति एवं सविकल्पकं न प्रत्यक्षं प्रमा
णं सामान्यविषयत्वात् लक्षणावदित्यर्थः स्वरूपासिद्धमुद्धनति अनुगतेति अनुगतत्वासे आकाशप्रप्रनुगताकारः अनुग
ताकारे अवगाहते तदनुगताकारावगाहितस्य भावस्तत्र तस्मादित्यर्थः अनुगतः अविलक्षणा विलक्षणे पुषि दे पुषो नित्यवमा
का नो यो यमा कारः यवदानः तदवगाहि वा तस्मै कवा दित्यर्थः यथा शब्दे पदार्थतावच्छेदकं प्रत्यक्षं प्रमाणमिति भावः म
प्रत्यक्षं प्रमाणं जकतामाह प्रथं न स्येति विषयत्वेन विषयजन्यत्वेन प्रत्यक्षमित्यर्थः ननु सविकल्पकं सामान्यविषयकं न त्व
मावश्यकतेवेति या किं त्रयं वा प्रत्यक्षं प्रमाणं न त्वेति चेन्न यदंशः यत्र तत्रादिव यत्तावच्छेदनापि प्रामाण्यामीकारेण क्षेत्रे

न कं०

३८

अस्तु न हि सामान्यमर्थः तथा स्वावच्छेदेन कारणं भवतु । तदवच्छेदेनापि प्रमाणा मिति सिद्धं सविकल्पकस्य प्रमाणाप्यमिति आह । प्रथमं स्पे-
ति । प्रथमं सामान्यमपि सक्ति न स्यात् अत आह । तच्चिति । अस्पृष्टकृदित्यन्वयः तु च न मन्यं तो संज्ञां तत्रोपपादकमात्रप्रमितिप्रमाणा-
न प्रमाणाभाव रूपे यो निरस्तो विधिभावो सद्भावो यस्य तित तथा तस्येति प्रमाणाभावान्न तदस्तीत्यर्थः । तस्य गुगतबुद्ध्याद्वावनुगत-
ज्ञानपानियमावन्नियमावन्ननुगतबुद्धौ सामान्यसिद्ध्यादित्यत आह । अन्येति अन्यव्यापत्तिरेव सामान्यमित्यर्थः घटभेदाभावेन
रूपेण तदवच्छेदं रूपोपपत्तावतिनित्यघटचकल्पनमप्रमाणाकमित्यर्थः मेवमिति । नातिसाधनमश्रुतान्तरूपणावसेनतत्त्वत-
॥ इति प्रकृत्युक्तं ॥ ७ ॥ श्रीः ॥ श्रीनामार्पणमस्तु ॥ ८ ॥ लिंगेति लिंगं पुनर्मण्यतः स्वभास्य
नेनेनेति लिंगपदमर्शः । लिंगज्ञानं एव च व्यभिचानज्ञाने विरोधिप्रकारेण साहचर्यवगाहव्याप्तिज्ञानमित्यर्थः न च तस्य तृतीय-
ज्ञानपदमर्श इत्यग्निमग्न्यविरोधः तत्र तृतीयज्ञानात्परात् अन्यथा यत्राप्तव्याप्तिना वहीत्याह । यद्यमवगत्यमिति पुनर्मर्शस्त-
त्रासंभवापत्तिरतिव्याप्तीति यद्यपि लिंगवत्केवलान्वयितथापि यद्यनव्याप्तं तत्तस्य लिंगमिति लिंगपदप्रवृत्तिनिमित्ततत्रार्थग-
मकं लिंगमित्युक्ते चक्षुष्यतिव्याप्तिः अतः व्याप्तिवत्कपदं तु ज्ञानपदं तेन नासंभवः स्यात् व्याप्तिज्ञानसद्वृत्तं यत्ज्ञानसाध्यगम-
कं तत्र ज्ञानविशेषलिंगमित्यर्थः । एवं यद्येन सह व्याप्तिमवतन्नल्लिंगमिति फलितार्थः । साहचर्येति साहचर्यव्याप्तिरिक्तकथ-
तपटसाहचर्येति व्याप्तिः तदर्थं नियमेति नियमानामव्यभिचारः तथा च सहवात्समवाकितोऽव्यभिचारो व्याप्तिरित्यर्थः ।

भयो दर्शनेनेति यद्यपि भयसादर्शनं न्यासि ग्राहकं घटत्रय एविवीक्ष्यो र्गान्निग्रहो न स्यात्तनापि भयः सकलले पुरश्चनं गगनच्चमित्यत्र योनपि व्या
प्ततापि भयो सिद्धान्तानि यमिवाचस्मृतौ सरुत्तराचारणायाप्रियदृष्ट्या ता तथापि भयो सिद्धान्तं निर्यामि च निते प्रायेण संभवतीति यमिनाम
भावनुकूल सहायापस्थापनार्थं तदिति ध्येयं। उपाध्यभावेति मतविशेषतो दंबोध्या। अनुमितिकरणं बलिं गंगान्यदेत्यन्यदंतमकराणां ज्ञान्य-
वान्। कर्तव्यमापचारिकं नाम जन्यकुशागमवन्ता नानुपलब्ध इति। अत्यन्तासतिगगनकुमुदादावित्यर्थः। निष्कर्षिते अनुमितिमात्रगा वस्थे
विषयः। ताः मापन्ते इति शेषस्तन प्रत्यक्षपरिकल्पितमतं गजादीं अनुमानप्रवृत्तिरकलंकिततिवभावः। हेतुस्त्वध्या। अन्ययव्यतिरेकी केवल
यातिरेकी केवलान्वयीचेति यस्य स्वरूपं ननु यमद्वारा नित व्यतिरेक सद्वान ज्ञान न च व्याप्तिः गृह्यते मान्ययव्यतिरेकी यस्य केवलं व्यतिरेक
सद्वानं वाच्यमिति। गृह्यते सकेवलं व्यतिरेकी यस्य केवलं नान्ययसद्वारणा याप्रि गृह्यते सकेवलं नान्वयीति तत्र धर्मो दिने ताद्याह बुद्धिमाहास
चा न्ययव्यतिरेकी ति द्वितीयं जीपछरीन मिति जीव अत छरी रंच जीव छरी रंप्राणाय धारिशरीर मि त्यर्थः। सात्मकं भागजैवक मनः संबाग
बदा मवन्नप्राणाम वा नूडि यव बाह्याय नवं तन्ने वेयथा पच्छ इति। तनु सात्मकं प्रसिद्ध अप्रसिद्धं वा आद्य यत्र प्रसिद्धं तत्र हतुरस्ति नवा। आ-
द्यः न्वयित शका। अत्यसति सपक्षतद्व न्वेता साधनपाने का न्य नायः प्रति योग्य प्रासिद्धो न दभावस्य सक्तरो अप्रसिद्धतया व्यतिरेकस
हवार यरुण मेवाल धरु पकुत समी अनुमिति चेन्न रुष्ठ वकन चादि पुनस्तानया सात्मकं च प्रसिद्धा वपि पक्षता यच्छेदक समात अध

त. का
१७

कुर्यात्तसाध्यसिद्धरभावात्। कुरुतेतिवद्व्यग्रहणदशायामनुमानप्रवृत्तेन वा। साधारण्यं अनुकूलतर्कावतारतशायानस्यादो वच्चा
दिति॥ ॥ केवलान्वयितनिरूपयति॥ ॥ विशिष्टाभिधेयइति। अत्राभिधेयवर्किं चिन्तिष्यतां भावप्रतियोगिनवत्याकारसंशया
यत्रासिसाधयिषायत्रावपक्षतावाध्या। प्रमेयत्वादिति। यद्यपि विषयचमात्रे प्रमेयत्ववानकचिद्याभिवृत्तितन तथापि यद्विधमेग्रह
विनायत्रव्याप्तिगहीतुं न शक्यते न द्वर्मापस्यापकपदतत्रसार्थकं एवं प्रमेयचरूपविशिष्टायाधिरूपहेतोः प्रपदपरित्यागेतद्विज्ञा
यतावच्छेदकं रूपेण व्याप्तिग्रहविलंबव्याप्तिग्रहोपयिकं पदसार्थकं तदुपादानेन तद्विज्ञाप्यतावच्छेदकधर्मस्फूर्तो व्याप्तिग्रहसम्भतस्फ
मयीको भवेदेवाते एवोपसिद्धिदानकं व्याप्तिग्रहानकपदसार्थकं सत्यामपसिद्धोसतिव्याप्तिग्रहानाज्ञानेन व्याप्तिग्रहानाज्ञानाभावा
त्तावमेव तन्मिद्व्याप्यतावच्छेदकधर्मस्फूर्तव्याप्तिग्रहोपयिकत्वात्। सार्थकं अन्यथा व्याप्तिग्रहवारकमेव पदसार्थकोमित्य
ग्रहप्रसिद्धिदानकं प्रसंगग्रहइति व्याप्तिः स्वरूपासिद्धिवाच्यत्वात्। रूपादिषु पदसमर्थे इत्येतत्पदं व्यर्थं स्यान्नानवस्थादुस्तिष्ठति
विकल्पकसाधकविशिष्टज्ञानत्वादिति हेतोः विशिष्टपदवैयर्थ्यमपिनवमेयत्वमेव न च मेयत्वमेव व्याप्यतावच्छेदकमादाय भवतु
व्याप्तिग्रहो लाघवादि तिवाच्यप्रमेयचहेतोमेयत्वतायाः अभावात् अतएव अत्रैव ज्ञाभावेन वैयर्थ्यमवशिष्टाभाववृत्तिव्याप्यता
वच्छेदकस्य विशिष्टाभावे प्रवृत्तः यथातायेन दानववेदप्रभवधूमवान् वेदतर्कवदहनताभावात् अत्र दहनताभाववदहनत्वाव

१७

किञ्च प्रतियोगिकाभावज्ञानविशिष्टे च दनखंडवत्तदहवावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे इति वृत्तिः व्याप्यतावच्छेदकधर्मस्फुरणाय
चंदनादिपदसार्थकं अतिप्रसक्तधर्मसामानाधिकरूपेण व्याप्तिज्ञाननाध्यक्षेण। सत्यतिप्रसंगे व्याप्तिज्ञानादिव प्रकृते किमर्थं
व्याप्यतावच्छेदकग्रहाग्रहइतिसहस्येनेव ध्येयानन्वतु मितिकारणज्ञानोपयिकं पदहेतोः सार्थकं तद्विज्ञाग्रहोपयिकमेव व्याप्तिननुमि
त्यपक्षया गुरुत्वादिति चेन्न अनुमितिकारणज्ञानोपयिकं च न पदसार्थकता उतानुमिति विशिष्टजनकत्वेन तद्विज्ञा लाघवमप्येगो न्य
मित्यास्ता। सति विस्तरणा पंचरूपापन्नान्वयव्यतिरेकिहेतुनिरूपकवलान्वयितनव्यायैवरूपाणीत्याह। केवलान्वयीति। अनुमि
तिप्रतिबंधकविपक्षवृत्तिज्ञानविधूननद्वारा हि विपक्षाव्यावृत्तिरन्वयव्यतिरेकिणि केवलान्वयितुनिर्वर्त्यस्येवाभावात्। नान्वन
काकाक्षाकृच्छलेतुषाभावात्। अवहननाकाक्षावदिभावः केवलव्यतिरेकीति। अन्ययव्याप्तिलाभायैव सर्वत्र पक्षोद्धारनं केवलव्य
तिरेकिणितुल्यमान्ययव्याप्तिज्ञानस्याभावात्। न सयसैव रूपमपेक्ष्यते इति भावः यद्यपि पक्षसपक्षवैविपक्षवैकवलान्वयितया
पितत्रपक्षसपक्षविपक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तान्याह। सदिग्धेति अत्र पदप्रवृत्तिनिमित्तोद्धारनान्नपदवैयर्थ्यके ति ध्यायातनामेव
ज्ञाभावात्। हेतुवदभासमानाः हेतुलक्षणादितां भावः। गगनान्विदमितिकार्यकारणसंबंधनान्विदवत्तस्य पक्षनावच्छेद
काभावात्तेति राश्यासिद्धिनिमित्तभावः शब्दइति वाक्ष्यवद्विषयतया चक्षुज्जन्तजन्तकचोतेन नाकशो व्याप्तिवारः। घटवदो
व्याप्तिवानवानवारणा यज्ञातिमत्वे सतीति वाध्या। अतएव न घटादो व्याप्तिवारः॥ यत्सदिति। घटदहोतेपदिघटतइति व्यत्ययः

त. का.
२०

शब्दकर्मोदावपि क्षणिकव्याप्रसिद्धो व्याप्तिग्राहकप्रमाणरुतो भवति व्याप्यव्याप्तिरिति साध्यव्यापकत्वे सतीति साध्यव्यापकमुपाधिरित्युक्तं
साधनान्यापकमुपाधिरुक्तं तद्वत्मानुमानघटादेरुपाधितत्वं । अत उक्तं साध्यव्यापकत्वे सतीति साध्यव्यापकमुपाधिरुक्तं तत्रापि न
प्रमेयवमुपाधिः स्यादिति न दानं । यसाधनव्यापकत्वं तत्रापि पाधिः पक्षाद्यावृत्तिमानसव्याप्यसाध्यं आदायव्याचनत इति हेताश्च
सत्त्वेन भवति व्यभिचार इति व्याप्यव्याप्तिरुक्तं भवति भावः । विरुद्धं दर्शयति । शब्द इति । कृतकवादिति । अत्र भावत्वे सतीति ध्येयसाधन
ण लक्षणा विपक्षरुति च मानवोध्य । असाधारण लक्षयति । सपक्षेति । विपक्षव्यावृत्तं धसादीवति व्याप्तदर्थसपक्षेति । यद्यपि अग्निमदयो
गाककव्यावृत्तचंद्रमः स्तुतथापि न सफसपक्षव्यावृत्तत्वं तदपि सति सपक्षवोध्य । तननकवलव्यतिनेकिण्यति व्याप्तिरिति सति सपक्षे न द्या
वृत्तव विरुद्धत्वतियाप्तिमिति । विपक्षापादानमिति प्रकरणसमं निरूपयति । यस्याति साध्यविवर्तितसाध्यकं साध्याभावसाध्यकहे च तत्र
विद्यते । अत्र समबकमिति विशेषः । तनाधिकबकवाधितनयमिवार इति ध्येयं । बाधनाह । पक्षेति । वाधितविषयकाकात्तरयापादपृष्टाति प
र्यायः । लक्षणा तु पक्षप्रमाणावधनसाध्याभाव इति विपक्षप्रमाणांतनावधनसाध्याभाववचंद्रमः ति प्रसक्तं अत उक्तं पक्षेति । पक्षप्र
माणांतवोधितसाध्याभाववतिसत्यतिपक्षप्रसक्तं अत उक्तं । अवधतेति । ॥ इत्यनारुमुममालन ॥ ॥ ७॥ श्रीबदीशाय
पामस्तु ॥ ७॥ ७॥ अतिदेश इति तद्वदित्यतिदेशः । अतिदेशस्तु पंचतद्वाक्यंचतस्यार्थः । तस्य स्मरणं तेन सह कृतं तत्तद्भीयते एवं
विधं सादृश्येन विशिष्टस्य पिंडस्य ज्ञानं तदुपमानं विशिष्टवपिंडसादृश्येन सममिव्याहनेण तथैवलाभात्तरवचापमानप्रमाणास्य २०

[illegible]

टी०

२३

क्याथे ज्ञानमवेपितस्य भ्रमवान्मादश वाक्यार्थज्ञानसवेपितज्ञानस्य भ्रमरूपस्योपादयितुं शक्यवादिति॥ आसंलभ्यति॥ यथार्थस्ये-
 नित्यथावद्गृहीतेऽर्थः यथार्थः तस्योपदेष्टव्यः॥ कारणात्तादेः स्वस्वयोग्यतारूपा फलोपाधानलक्षणात्॥ तस्यैव रूपयोग्यताप्रमाणशब्द-
 लक्षिते फलोपदितप्रमाणस्वरूपशब्दमाह॥ आकांक्षेति॥ शक्तिमत्पदपदानां समूहात्वाक्यामित्युक्ते गौरवः॥ पुरुषात्स्तीतिपदकदेवेति
 यातिः॥ तदर्थं आकांक्षेति॥ आकांक्षाचकर्मवकरणादिवोधकविभक्तिशालिना॥ अपचिशशब्दादेविभक्तिशालिनाभावे विविभक्तिप्रतिरू-
 पकशब्दशालिनामस्यैव एवं चकर्मवद्वापकशब्दशालिपदकद्वौ वाक्यमित्युक्ते वद्विनासिचैदित्यादिपदवदेति व्याप्तिः॥ इत्थं तदर्थं
 योग्यतेति पदार्थसंसर्गयोग्यतातत्राग्रेसकयोर्वाध्यकार्यकारणभावस्वरूपपदार्थसंसर्गस्वबाधात्वात् न योग्यता आकांक्षायोग्यताच-
 तापदानां समूहो वाक्यमिति गिरिभक्तमग्रिमा॥ नित्यादिवावहितान् चिनिवाक्यप्रहरप्रहरनञ्चादितानि ज्ञोतिशोभत्यादिपदकद-
 वकच फलोपधानाभावादिति व्याप्तिः॥ तदर्थं सनिधीति॥ सन्निधिरन्वयविरोधिव्यवधानाभावः॥ सत्त्वनासयत्राणि नित्यतत्रातिव्याप्तिरि-
 तिभावः॥ ज्ञानसामान्यसामर्थ्यरचितत्वमप्येवंलब्धं एवंविधशब्दज्ञाने अवश्यवाक्यार्थबोधादंततो बहुरेव तादृगबोधादयादिति॥ अत्र
 वाक्यमिति वाक्यपदेन ज्ञानं ग्राह्यं एवं च पदज्ञानं कर्तव्यं पदार्थस्मृतिरवांतनव्यापारः॥ वाक्यार्थबोधः फलं॥ यदचेति यद्यप्येतदववर्णपदे
 अत्राज्ञमतिव्याप्तचरुद्धधर्मेत्यादेतथापि वार्पतइति वर्णः॥ पदार्थः सत्त्वसम्यक्कदोषाभावे सति उच्यते स्मर्यते येन यस्मिन्नाहते पदार्थ-
 स्मरणं जायते तत्पदशक्तिमदित्यर्थः॥ अयं भावः श्रोत्रेण पदस्य संबंधितावेकैकस्वरूपवत्तया ज्ञानेयाध्यादिविरसमयाक्रितसंस्कारः॥ २३

कथम्

नादिरोषाभावेऽपरस्परार्थनस्य पदार्थस्मरणमनुभवसाक्षिकं अंकुशदर्शनेकरिस्मरणवदिति पदार्थस्मरणं वदिति तीति॥ वाक्यार्थज्ञा-
 नानुसूलपदार्थस्मरणजनकीभूतशक्तिमत्कारकानुभवविशेष्यपदमिति॥ समुद्रश्चेति॥ एकैच ज्ञानं च एकं प्रसाधानां यथासंबन्धे पुन-
 रुक्तो एकदेवइत्यादिकं ज्ञाने असाधारण्यं च असाधारणधर्मे प्रकारके च शक्तिमत्प्रकारकज्ञानविषयीभवदवपदेन च बाह्यतइति
 भावः॥ ननु पदज्ञानं करणं तच्च वसे भवतीति ननु भवश्रोत्रेण स्यादवन्तनामपदज्ञाने जननीये श्रोत्रेण यदाने फलान्ति रुहेदातनमकारः यदान-
 कानस्तज्ञाननफदतिकथं रामपदज्ञाने स्यात् इत्यत आह॥ एवं चेति॥ श्रोत्रेण पदप्रतीतिर्जन्यतइत्यर्थः॥ न्वयः॥ एकवर्णपदांशो ज्ञापयित्व
 तत्र कंसदसदनं कवर्णोचमाहिनीति॥ अत एकवर्णपदसाक्षात्कारेण श्रोत्रेण ज्ञानं तइत्यर्थः॥ ननु यदाने फलसंबन्धे श्रोत्रं न हितदानामपदमित्य-
 त आह॥ अत्र वर्णसंबन्धेन श्रोत्रविशेषणं॥ ननु श्रोत्रवर्णसंबन्धकाकलवश्रोत्रेण पदज्ञानं जन्यते न च वर्णसंबन्धकाकलवेति भावः॥ ननु का-
 लस्याधारचनसकलकार्यहेतुत्वात्॥ पूर्वपूर्ववर्णो ज्ञानजनकीभूततत्तद्वर्णसंबन्धकाकलेतेषां काकलविशेषाणां प्रागव्यवतद्वर्णविक्रमकाका-
 नासाधिकरणं तत्तद्वर्णो ज्ञानजनकश्चापि श्रोत्रस्यांतवर्णसंबन्धकालेतेषां काकलविशेषाणां गालितापाधितया तद्रूपकारणताभावे कथं य-
 दज्ञानमित्यत आह॥ एकदवतितनश्च पदज्ञानप्रागभावस्वरूपोपाधिद्वयावधि न एव कालस्तत्र हेतुरिति भावः॥ नन्वेतवर्णश्रोत्रसंयोगका-
 लैरववर्णः॥ विशेषः सहस्रान्निकर्षास्तीति॥ अदेदियसंयोगघटपटाविति समूहलंबनानुपपत्तिवदनेकवर्णज्ञानावपपत्तिः॥ स्यात् इत्या-
 शक्योपपत्तिपूर्ववर्णः॥ नैलौकिकः सन्निकर्षास्तीत्यपि पूर्ववर्णोऽसंस्कानरूपाः लौकिकप्रत्यासत्तिरस्तीत्याह पूर्वपूर्ववर्णः॥

न. का.
२५

प्रमाणसिद्धं तथाऽभावादपि अक्षतमेव तत्त्वमित्युच्यते। अभावादस्वरूपमिदं न विशेषणवादिन च घटकाप्रतीतो विशिष्टतानेन वि-
शेषणवादेर्भावेन स्यादिति वाच्यं। अभावादिद्वयविशेषाविति चेद्यमित्यप्रकारेण ज्ञानाकाशेणानविशेषणवादेर्भावात्। इ-
त्युच्यते। उक्त्याश्रित इति नुरूपसंयुक्तसमवायादिः। सन्निकर्षः सवपदार्थोत्तरं अपितु संयोगः समवायश्च। तत्र न संयोगः।
रूपतात्स्यादयं ज्ञातुं न समवायः। चक्षुष्यभावादित्यभयाश्रितवाभावेऽपि संबंधवृत्तित्वमुच्यते। नान्यकदाचित् भावेति यासि सं-
बंधकायं इति भावः। वस्तुतः संयोगसमवायप्रतिरुद्धिरुक्त्या एकवचनसंबंधवृत्तप्रयाजकः। किंतु। बुद्धिविशेषजनकत्वे। न च। वाक्ष्यते।
विति भावः। अतिप्रसंगं परमतव्यापादयति अतींद्रियपरमाण्वस्य भावपि हतत्वात्। कथं ननु पल्लवः। कथं ननु हतत्वात्। स्यादिति
तस्याप्यर्थसंस्वरूपसंबंधविशेष आचक्ष्यक इति भावः। श्रीः। श्रीः। श्रीः। प्रमाण्यलक्षितत्वं ह-रकं। हतप्रमास्य स्वतस्त्वे ह-पणा। ता पर-
तस्य पितृपणागणसंतमसां नतया प्रमाचक्ष्यवदुबोधे प्रमाण्यमपि दुर्बोधमिति प्रमाचक्ष्यतायाः मिति साधयितुं मतभेदमुपन्यस्यति।
ननु इति ज्ञान इति। एवकारायावदर्थकः। तेन प्रमायमिति ज्ञानग्राहकणेत्यायकाभितो ननु मातेन च ग्राह्यतया न सिद्धसाधनं
निषेधसाधनं नैव्यायकस्यापि न बाधः। अत्राप्रामाण्यविरोधिप्रकारकत्वेन ग्राहकं विशेषणीयातेनाप्रामाण्यग्राहकप्रामाण्यभावग्रा-
हकज्ञानग्राहकसामग्रीत्वभावेन ज्ञानपदग्राह्यत्वेन च न बाध इति ध्येया नत्विति। ज्ञानग्राहकज्ञानतालिगकानुमित्यादिभिर्न समर्थ-
प्रवृत्तिर्लिंगकमनुमानमेव न ग्राहकमित्यर्थः। फलितार्थमाह। तेनेति। तत्र ज्ञानतालिगत्वेन ग्राहकं विशेषणीया तथा च ज्ञानग्राहकज्ञान

२५

नतालिगकानुमितिभिर्नान्येक्ष्यस्वमित्यर्थः। नवेवं स्वतस्त्वं परं प्रत्यसिद्धं। ज्ञानताया अनेगीकारात्। कथं साध्यं स्यादिति वाच्यं। ध-
मा किं मयं वदितुं ज्ञानं किं मयं वीन हि नो हने यायिकसाधारणो हेतुरिति। किंतु धर्मपदव्यवहृत्तयत्वेन मात्रमेव। एवं ज्ञानतापि स्या-
द्वालिगो सा च पदार्थोत्तरं ज्ञानविषयतावेत्युच्यते। ननु प्रवृत्त्यादिलिंगकानुमानेन यदि न प्रामाण्यग्रहः। तदाऽनेकज्ञानग्राहकता प्रामा-
ण्यमेव स्यात्। येन तस्य स्वतस्त्वे स्यादिति आह। ज्ञानेति। घटोयमिति ज्ञाने घटविषयक प्रवृत्तेः पूर्वमेव गृहीता। अन्यथा प्रामाण्यप्रामाण्य-
संदेहापि न स्यात्। न च परनेये धर्मज्ञानस्य संदेहाहेतुत्वात्। ज्ञानाज्ञानेपि प्रामाण्यसंदेहा भवेदेवेति वाच्यं। धर्मोद्विग्नसन्निकर्षस्य पर-
मं महत्त्वं न स्वीकारादतींद्रियधर्मिणा तदभावेन प्रत्यासत्तिर्यमपि ज्ञानाज्ञानादरणाद्दृष्टं न ज्ञानस्यातींद्रियत्वादिति भावः। तस्मादिति
अर्थापत्त्या ज्ञानगतप्रमाण्यग्रह इत्युच्यते। अर्थस्यापत्तिरर्थोपत्तिरर्थोपपत्तिरर्थकल्पनेनेति यावत्। कथं मकस्मान् अर्थकल्पनेत्या-
शंकाया मर्थोपत्तिविशेषमाह। ज्ञानतान्यथानुपपत्तिप्रसृत्यति ज्ञानज्ञानो ज्ञेयनिष्ठा धर्मो ज्ञानतानामकोऽस्तधर्मः। स च ज्ञानरूपं क-
नूपाविता। नुपपन्नरूपं नुपपत्तिज्ञानादर्थोत्तरकल्पनमित्यर्थः। परमतं ह-पयति। नत्विति। ज्ञानतानामकोऽस्तधर्मो विशेषः। स एव नो-
मनुपपत्तिप्रसृतार्थापत्तिप्रामाण्यमावेदयतीत्याह। नवेनेति। ज्ञानविषयतति। सिद्धे नोपपत्तौ नासिद्धकल्पनमिति भावः। ननु ज्ञा-
नविषयतयं ज्ञानताकल्पिता। तथाहा। घटोयमिति ज्ञानविषयता घटत्वात्। न पद इत्यत्र किं नियामकं। किं घटज्ञानं घटज्ञानयो-
स्तदोत्पत्तितयोः का कार्यकारणभावः अन्यथा नात्यः। अनिवचनात्। नाद्यत्वात्। घटत्वात्। न द्वितीय इत्याह तदु-
क्ता तस्मात्

त. टी.
२६

तयमिति ज्ञानेन यत्र ज्ञानतो जनिता तत्रैव वया ज्ञानविषयतेति हि ज्ञानयतेति भावः। त्वयति मैवमिति इतरथेति। नन्वेवं धटः परमिन्नरतिप्र
तीत्या मेदोपिन प्रसिध्येत। तत्रापि घटपटयोरीदृश एव स्वभावः। येन घटः परमिन्नरतिप्रतीतिः। अन्यथा घटमदः परमदमिन्नरतिप्रतीतिः। अत्रापि स्वस्व
पणे च सास्ती। तथाऽनवरुणा तुल्ये चैव रुचे राह। अस्तु वा प्रामाण्यं किं ज्ञानता सामान्येन गृह्यते प्रमाहितज्ञाततया वा। नाद्यः भ्रमपि प्रामाण्य
यहापने भ्रमस्त्वलेपि ज्ञातं रजतस्त्वलमिति प्रतीत्या ज्ञातुं नाया। सन्नात् अथ भ्रमस्त्वले प्रामाण्यं भ्रहः किं वा धानवतारकोक्ति वा बाधावत
नकोक्ति वा या घटे। नाद्यः। इष्टवाशा न द्वितीयः। बाधस्यैव प्रतिबंधकत्वादिति चेन्ना। ज्ञाततो प्रतिज्ञानस्य ज्ञानेन जनकत्वात् ननु प्रमा स्त्वज्ञान
चेता एव हि कार्योत्तमं ज्ञावता। स ज्ञानकी भूतं ज्ञानमक्षिपति। जनकतावच्छेदकी भूतज्ञानेन धर्मपुरस्कारेणैव। क्षपात्तु प्रमा चेतनस्य व्या
पकत्वानवच्छेदकादिति। न द्वितीयः। प्रमाहितज्ञातता विशेषप्रथमं दुर्निर्णीयत्वात्। स्तनिरूपत्वे वा। प्रमाहितज्ञातता विशेषणात्। अत्रा
प्यस्यापि स्वतो ग्रहणं चरित्याह। अत्रेति विवेकादुध्यासितमिति। जलज्ञानं पक्षः। न प्रमाणां यथार्थमित्यर्थः। अभ्यासेणोपवृत्तकृतानां शो
सिह साधनता शरीरितुमर्कः। विवेकादुध्यासितमिति। प्रामाण्याप्रामाण्यविषयीभवजनकज्ञानं पक्ष इत्यर्थः। प्रवृत्तिहेतु चेत्तपि विशेषणात्
भागासिद्धिरिति ध्येया जलचप्रकारकभ्रमे व्यभिचारधारणार्थं समर्थमिति। पिपासाः काचित्प्रवृत्तिर्न समर्थमिति भावः। अत्र ज्ञान एव प्रमा
ह्यं। तेन विषयका सादो न व्यभिचार इति ध्येयं। ॥ ७॥ ॥ श्रीः ॥ इति तर्कभाष्यो प्रमाणपरिच्छेदः समाप्तः ॥ ७॥ ॥ श्रीः ॥
अः कश्चपिणमस्तु। आवाचेति। अत्रात्मज्ञानात्मेत्युक्तेऽपि सामान्यपदेन सार्थकं तथापि स्वमतसामान्यसूचनाय यथा कविशेषणानि २६

शेषा इति न्यायनवा सार्थकं। यदा कालेति व्याप्तिवारणाय तनु। एवं वा अचं ज्ञानव्युक्तिभाव संबंधेन यत्रास्ति स आत्मा। कालुचसुखीधारं च नात्म
वर्मेते बंधविशेषण संबंधे च विशेषस्तदत्यंता भावासा मीधिकरण्यमेवा एवमेवापि सामान्य एव इत्यो। को हं निरस्यति। वहेति। वेदांतिम
न निरस्यति प्रतिशरीरं भिन्नमिति। अणुना मेति मतं निरस्यति विभुमिति। अत एव नित्यः। अत्र मानसाह। मानस इति। प्रकर्तव्यपरिपोषादु
मानां विशया सिद्धिमुद्धृतुमाह। बुद्ध्या य इति। आह। इत्युक्ते का सादो व्यभिचारः। अत उक्तं। इंदियेति। तावत्तुक्ते आत्मघटत्वादो व्यभिचारः। तत्प
चकथं कार्योपलभः। अथ मद्गसाधन एतस्य कायसाधनस्य मवृद्धेनारं भोवाच्यः। मददृष्टचनानि। राश्रयमिति। तत्रापि मरात्मा वाच्यः।
एवंशा बावनीतीरवर्तिनामययादिकाश्च वच्छेदेन स चेतदावेभवमवति। चत्रत्रपटारं भुक्तं तमाह। किंतु कयस्त्रास्त्वमददृशादिति चेत्तज
काश्च वच्छेदतविद्यमानस्य नममो वच्छेदध्यानसंज्ञातस्य ज्ञानकायां निल रसाज्जका। तिकंदकस्य मुनेरध्यानाद्यानं दस्य निराश्रयति। सिद्धमात्मनो
यमा। वमिति गहनं स्फुरित्वा इति। आत्मस्य चैव स्फुरी मचो। स्फुरीति व्यवस्थानस्यानृतचगगने वयतारमं दश्रय इति व्यवस्थानस्यादिति
वाच्यं। य एव तारशादश्रयः स एव मदराश्रय इति ब्रूमः। न चोत्मेत्यपि स एव स्फुरी। स एव दुर्वा। ति वाच्यं। तदनुसंधानापत्तेः। यथा कस्यैव क
सुदं तस्य नयनावच्छेदेन चेतनसंबंधात् स्फुरेदह न संबंधादुस्व। एषाहं नयनावच्छेदेन स्फुरी। स एवाहं च नयनावच्छेदेन दुःखी। स तु संधानव
ज्ञेयोरितरस्फुरवदुःखानुसंधानापत्तेरिभावः। नो गति। भोगावच्छेदकं शरीरमित्यर्थः। नन्वेवं च गरावर्तिव्याप्तिरित्युच्यते। तस्याहं च एति

त. टी.
२७

शरीरसंयुक्तमिति। प्रतीद्वयमित्युक्ते कौटुहादावतिव्याप्तिप्रसंगः। तदर्थं न करणमिति तावत्कृते इन्द्रियसन्निकर्षेऽतिव्याप्तिः। तद
र्थं शरीरसंयुक्तमिति शरीरसंयुक्तं न करणमित्युक्ते दीपादावतिव्याप्तिवारणायातीन्द्रियमितिसंयुक्तं न करणमतीन्द्रियमिति
त्युक्तं यद्यपि न कश्चिदोषः। इन्द्रियाश्रयत्वमपि शरीरलक्षणमित्यनेन ध्वनितं ध्येयं। अतएव शरीरमेत्यावयविनेष्टभागेन्द्रियाश्रय इति वर
दनाजोपनिब्रगादा इत्यपरंचतुरनेतरं श्रोत्रादंशश्चैव इति गंधेति। गंधसाक्षात्करणं करणमतीन्द्रियमिन्द्रियं द्वाणमित्यर्थः। करणं च व्या
पारवैवर्धं। अतीन्द्रियत्वं विषयताया साक्षात्कारात् न जनकत्वं। अतो नाच्योऽन्याश्रयात्माश्रयतायातिः। रूपादिद्विती। अथ उपरसाय कता पूर्व
विवक्षितानेव दृष्ट्या। इत्यपरं रूपं मिश्रवारणा यत्परणीयमिति। दृष्टांतं प्रतिपत्तौ कस्करं। गंधादिव्यजकं दृष्टादिदृष्टांतो दृष्टव्यः। प
रमुत्तराणि बोध्यां रूपादिपल्लवयुदिति। रूपमात्माकार्यदिदहः। करणं स्यादधस्यापितसाक्षात्कारः स्यात्। इत्यन्यकरणनिबोधपरिग
पाच्छक्षसिद्धिरेवमेवोत्तरं बोध्यां प्रयोजनं वादुबुद्धिवेशद्वयमेव प्रयोजनमित्यर्थः। एतेषां चरामा न्यवतीति। सामान्यपदं पूर्ववद्बोध्यं। इत आ
नभ्यतश्चतुर्विधमिति। अथः स्पष्टार्थः। कवर्णविति। उद्भूतो च तावत्प्रभितो च एव विधौ रूपस्य शोचैतन्न तथा। कवर्णं गवत्पुद्गलं स द
मिभूतं यथा स्तवर्णं गतं रूपस्य शोफद्वयः सन्न अभिभूत इत्यर्थः। वाक्यमिभूतं संबधवानिति। वाक्यं संबधे वाक्यं चान्यताभावा सामानाधिक
करण्यमभिप्रायमस्मिन्नालक्ष्यत इति बोध्यं। इत आनभ्यतमानिरूपणावधिग्रंथः स्पष्टार्थः। शब्दो शब्दवत्। काशमित्युक्ते यद्यपि लक्षणे
न केपि दोषस्तथापि शब्दद्वयं चोदिभेदनिना कनगायगुणपदमिति केचित्। वयं ह देवतया शब्दवत्त्वाभावाद्युगपदमस्फुटं काडा २७

तिव्याप्तिवारणाय सामान्यवत्वं सतीतीति। यत्र शास्त्रेन त्रुणं नान्ति। यो भगवन्नेयमिवागता। अत उक्तं। इन्द्रियेति। इन्द्रियास्तु बंधतो दोगतं
अनउक्तं। एकंति एकं। इन्द्रियास्तु च आत्मन्यभिचारि अत उक्तं वात्येति। योतिवत्त्वं इन्द्रियास्तु च गगनगतं अत उक्तं। अस्मदादीति। सामान्यल
क्षणाय अस्मदादिरास्तु इन्द्रियास्तु च आकाशगतं मत उक्तं। आदीति। आदिपदापादानमस्ति। ज्ञानसामान्यप्रत्यासत्यजन्यत्वं लक्ष्यते। एवं चालो
किकप्रत्यासत्यजन्यत्वं इन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वं हेतुवत्त्वं रूपं च यमिचारति। सामान्यवत्वं सतीत्युक्तं। सामान्यवत्त्वातिवैमं च प्रतीतं च मे म
दिवत्। रूपवत्त्वं यमिचारः। न च धकाररचितरुचकादावेकमात्रशास्त्रकथं न यमिचार इति चेत्। अलोकिप्रत्यासत्यजन्यत्वं इन्द्रियज
न्यज्ञानविषयीभवत्त्वातिमत्तादित्यत्र तात्पर्यात्। अतएव इन्द्रियाभ्यामभेदलादौ न यमिचार इति। यदपि। स आकाशतस्मिन् दत्तं तदुपा
सुतयमिति श्रुतिः। आकाशप्रमाणं मतं। काठल्ल इति दिग्विपरीतिरिति मित्रे के परचापरचताभ्यामनुमेय इत्यर्थः। संगी। प्रहृतं शब्दं
नाः। रुचकं दंपयोपरचापरचाहयोपि परचापरचप्रतीयेत। रुचकमयार्चं दुनया न्यतनदिनकरपरिस्पंदसंवाधादपरिस्पंदसंबधश्च क
कलवस्यनसाक्षात्कारितुपरिस्पंदसंबधिकावेनोपनायकेनेवतिपरिशेषः। उद्भूतं कलोजातः तदम्यायामाऽजनीत्यादिप्रतीतिरेवका
प्रमाणं बोध्यं। एवं दिग्विपरीत्या। आत्मवृत्तिसंबधपदं सामान्यवत्त्वं बोध्यं। अभिसंबधपदं काठेति प्रसंगभंगा यद्वत्त्वं बोध्यं। अणुत्वे
तिवैमाह। तत्त्वं इन्द्रियसंयोगीति। यदा श्रोत्रेण शब्दं ग्रहीतदा श्रोत्रमनसो नवश्यं संबधोवाच्यः। स चाऽणुत्वाभावेन भवति निभावः। सत्त्वं

त
३०

सकहेवरे अभ्यंगम उक्षाव नादिजनक प्रयत्न जेन्यन सिद्धसाधनतेतिथ्येया साध्य विशेषपदं धर्मतावेनसिद्धस्यगुणस्यविशेषगुणघोत
नार्थे अर्थोतरवानणा यतदुपादनेनैकात्म्यविशेषगुणोत्थोतरस्यवारणाया नैकपदोपादानप्रसंगादितिसो गहेतुवादिक्तेरुल्लदत्तभोग
हनुपुष्पगुण्यभिवारस्तदर्थेदेवदत्तेति। देवदत्तभागहेतुचक्रेदोयभिवारीतिकार्येचेसतीत्यक्तं वेगमानमाहा क्रियति। क्रियाधेयोरग
भदनिरासः। ध्यानंदक विद्यासविस्तरं इत्यर्थं भावेनति। अनुभूतएवसमर्थतइतिनियमात्कारुं कं। तरभावेस्मरणेप्रत्यनुभवस्यजनक
तंयापारमंतनानभवतीतिव्यापारतया सिद्धसंस्कारोभावेनत्यर्थः॥ ॥ इतिगुणपदार्थनिरूपणं॥ ॥ शुभंभवदु। चरुनतितधो
रुद्रो न माह। अविभुद्वेति। तत्रप्रमाणमाहविभागेति। संयोगविभागयोर्दसमवायिकारणोत्कर्मेत्यर्थः। नद्वेगएवकर्मकृत्
नेवापपत्तावकृतकर्मपदार्थकल्पनमानाभावात्। सएवाद्यसंयोगविभागासमवायिकारणमितिवाच्यो। दोषदीवसनहरणक
द्वेवगतकल्लस्तत्रगतइतिप्रतीतिश्चे। मयोर्मेदात्तनचागतोगतइतिप्रतीतिविषयकर्मनचर्हि। तिमिकिनुसंयोगविभागाविभिका
या। संयोगविभागप्रत्यक्षसंबंधिप्रत्यक्षोपात्तेनसंबंधज्ञानेनगच्छतीतिप्रत्ययाभावप्रसंगादधिकमानंदकविद्याकायाद्रष्टव्यं।
इतिकर्मपदार्थः॥ ॥ ॥ अनुवृत्तेति। अनुगतमानस्यानुमतनियम्यत्वेनतत्सिद्धिरितिभावः। नित्यमिति। नित्यं सामान्यमित्युक्ते
गगने अतिव्याप्तिः। तदर्थमनेकावगतसंनमवायितेतिपूनीयं। अतो न संनमवायितिव्यप्तिरिति। किमालंबनेति। निधायो

३०

नामः रुद्र एवंदशस्वतारेषुनिः पापचेनानुगतबुद्धिरीदृशेपुएकात्वं तेनपापात्वंताभावेनयथा निदम्यते एवमेवानुगतगोर्गोरित्वा
नधिनिधामकतयागोचजातिनंगीक्रियतइतिभावः। ननुअगोव्यावृत्तिरेवास्तीत्यतःआह। विधीति। अगोभिन्नोयतनगोभिन्नोभमि
तिप्रतीत्यापत्तेः ननुगोर्गोरितिभावमुखेनेतिभावः। अन्योन्याश्रयः। संप्रतियोगिचप्रतीत्यापत्तिनपिदृष्टमचद्वयं। इति सामा
न्यलक्षणं। ससामाविशेषंलक्षयति। व्यावृत्तीति। सामान्येतिव्यतिषेवाचणायमात्रेति। सामान्यं पुनरनुगतमतोव्यावृत्तिबुद्धौचेह
वुरित्यर्थः॥ इतिविशेषनिरूपणं॥ समवायनिरूपणं। पूर्वमेवज्ञातां संसर्गेति। प्रतियोगिविरोधीसंसर्गभावः प्रागभावइति
भावः। तेननामाश्रयइति। कार्यस्येति। प्रागभावोतास्तीतिप्रतीतेस्तद्धिरोधिमात्रोपपाद्यतयालाघवेनतद्धिरोधीघटएव
तथंसोघटातिरिक्तः प्रागभावध्वंसइतिभावः। ध्वस्तइतिप्रमाविषयअभावोध्वंसइतिभावः। त्रेकविकइति
सामयिकात्वंताभावानंगीकारः सूचितः संसर्गवृत्तिनात्वंताभावानेवोपपत्तेः। इत्यभावनिरूपणं॥ ॥ ॥ नाम॥ स्वोप
वृत्तिस्मरणीस्मरणजर्न्य अयथार्थेति अयंचप्रयोवावः। इत्यकायां रुद्रोऽतीत इत्येतावत्मात्रकस्यस्वप्नानीत्यत्र

३३

१००
७

तर्कभाषा व्याख्यानाशयः
श्रीसम्माना

+

+

१००

१

१००
७

+